

U 253

ХЕРАЛДИЧКИ ОБИЧАЈИ У СРБА

У ПРИМЕНИ И КЊИЖЕВНОСТИ

од

СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

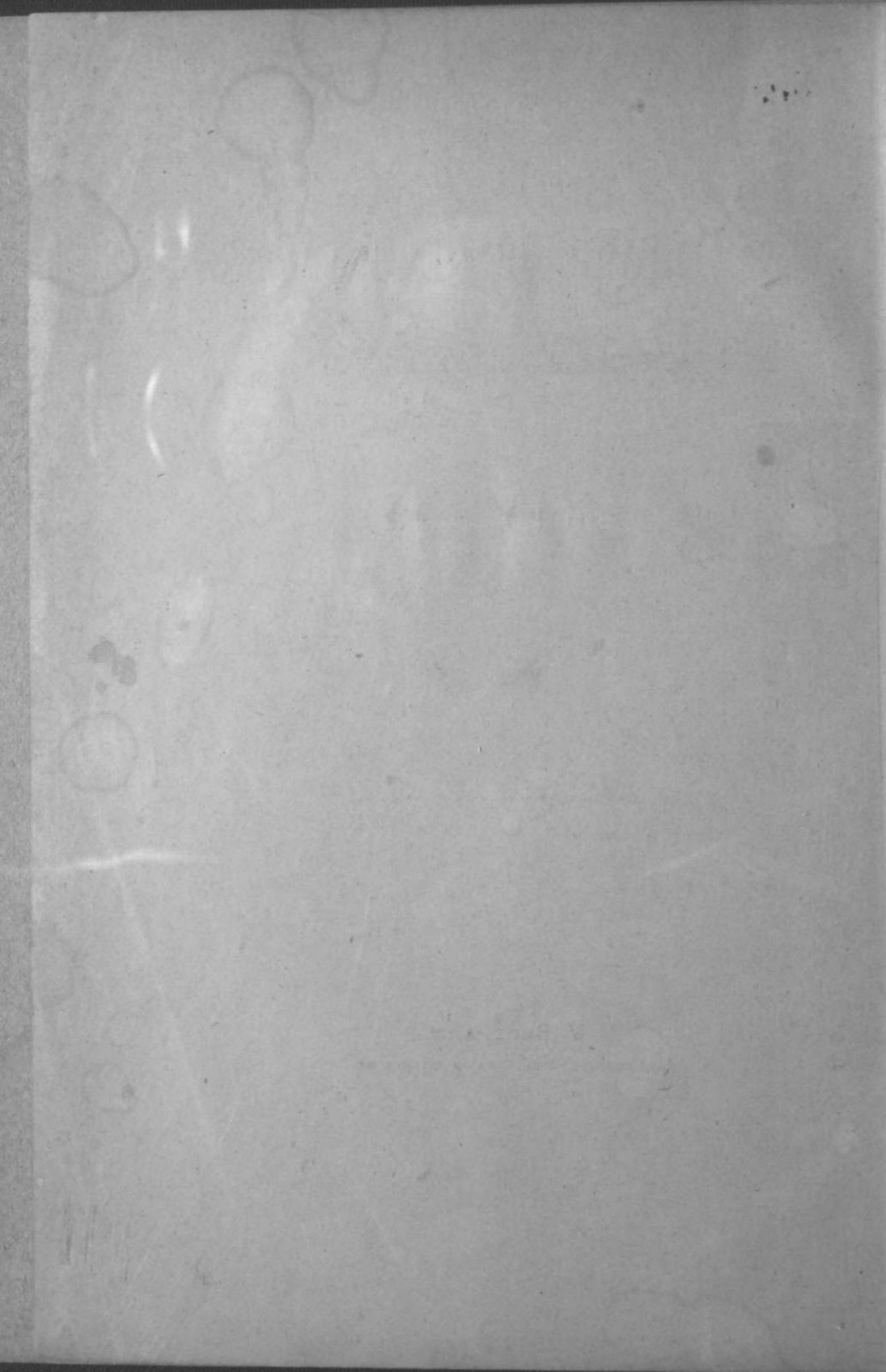
НА ПОСЕ ШТАМПАНО ИЗ ГОДИШЊИЦЕ VI.

Са линографисаним приложима.

У БЕОГРАДУ

КРАЉЕВСКО-СРПСКА ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА

1884

УНИВ. БИБЛИОТЕКА
И. Бр. 25896

И253

ХЕРАЛДИЧКИ ОБИЧАЈИ У СРБА У ПРИМЕНИ И КЊИЖЕВНОСТИ

од

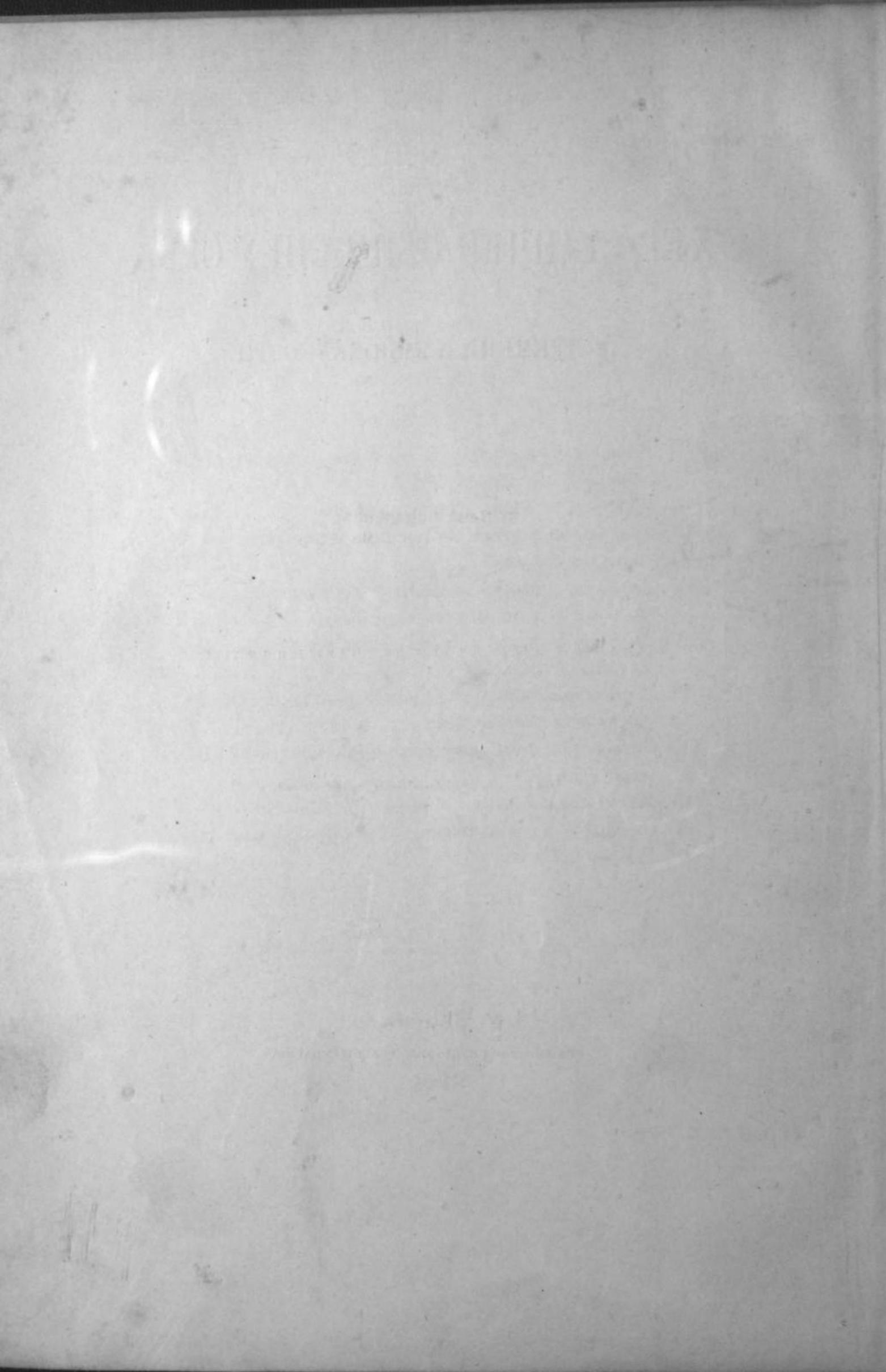
СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

ИА ПОСЕ ШТАМПАНО ИЗ ГОДИШЊИЦЕ VI.

Са линографисаним прилогима.

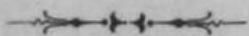
У БЕОГРАДУ
КРАЉЕВСКО-СРПСКА ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА
1884

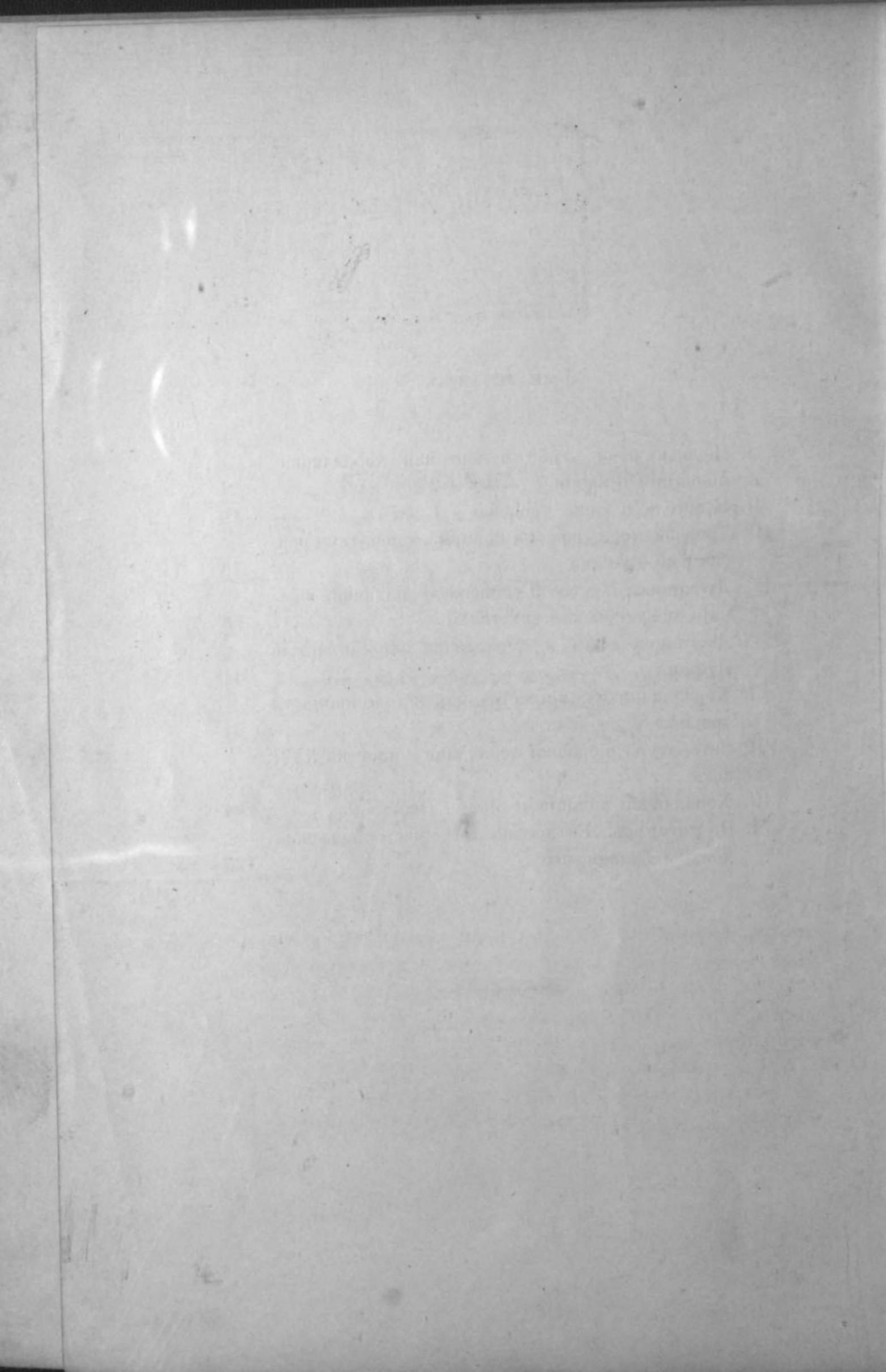

ГДЕ ЈЕ ШТО.

I. Порекло речи „грб“ и постанак хералдичких обичаја у Европи	1
II. Властела и њено уређење у Срба	10
III. Трагови хералдике на новцима и печатима српским до Душана	16
IV. Душаново царство и увођење хералдичких обичаја међу српском властелом	26
V. Двоглавни орао и хералдички обичаји после Душана	41
VI. Хералдички обичаји за Бранковића, до пропasti државне и на печатима	52
VII. Литература о српској хералдици с почетка XVII века	72
VIII. Хералдичке фикције и Мавро Орбини	104
VI. П. Ритер. X. Жефаровић и грбови обновљених држава балканских	125

ПОНЛОН
УНЕЗЕРСИТЕТСКОЈ БИБЛИОТЕЦИ
од
Г. Саве М. Шафгана

ХЕРАЛДИЧКИ ОБИЧАЈИ У СРБА
У ПРИМЕНИ И КЊИЖЕВНОСТИ

од
Стојана Новаковића.

I

Порекло речи „грб“ и постанак хералдичких
обичаја у Европи.

Предмети су хералдике грбови.

Сама реч грб којом се ми сада служимо врло је скочашња у нашем језику. За њу, на прилику, не зна већ ни Христофор Жефаровић, који је преводио књигу Павла Ритера (Вitezовића) Stemmatographia sive armorum illugicorum delineatio, descriptio et restitutio. Тај наслов превео је Жефаровић са Стемматографија или Шрђий иллурческих изображенїја. Од Жефаровића много старији писац Охмућевић, за кога стоји забележено да је грбове српских земаља цртао негде у Босни 1482 године (ма да је то морало много касније бити), такође се не служи речју грбом него место ње употребљава реч штит. Ни најскорашњија старина наша није, по томе, познавала реч грб. Ако се и јавља нешто раније у литератури — налази се барем у Јоакима Вуjiћа Путовању по Србији од 1826, а може бити

и још у којој књизи тога или ранијега времена — у државну је употребу и у службени језик ушла, по свој прилици први пут, 1835 с новим уставом који је те године Србији дат, и који је потекао из пера Димитрија Давидовића ондашњег главног секретара Кнеза Милоша. У почетку државнога живота Србије много се којешта узимало из Русије (од прилике као сад што бива у Бугарској) особито у језику и у називима, и по неволи и без невоље. Тада је узета и реч *грб* (гербъ), те се по том са свим код нас одомаћила, пошто народно памћење већ није знало ни за какву старију реч, која би ову могла одменити.

Међу тим порекло руске речи *гербъ* врло је просто.

Примајући хералдичке обичаје са запада Руси су то у старија времена чинили највише преко Пољске. На месту садашње руске речи *гербъ* Пољаци имају *herb*, и то у пољском језику значи *Wappen, armoiries*. Пољска реч ако није узета правце из немачкога *Erbe* које значи *наслеђе* или *наследника*, узета је из чешкога, у коме гласи *erb*, дакле готово са свим као и немачка реч, или *herb* као и у Пољака. У Чеха *erb* или *herb* значи *грб* нашега данашњег смисла, и значи, поред тога, још: *наслеђе*, *дедину*, *госпоство*, а као што се у Јунгманову речнику чита, значи и просто *наследника*. У словенским језицима сама, дакле, историја речи показује откуд је ствар или установа међу Словене дошла и којим се путем међу северо-источне Словене ширила.

У другим језицима реч већ сама собом казује историју ствари.

Латинско *arma* значи *грб* и значи *оружје*, али се грб још зове речима *armorum insignia* т. ј. значи или *обележје оружја*. Италијански *arma* значи, у исти мах, и *грб* и *оружје*; у немачком је *Wappen* *грб*, а *Waffen* *оружје*, што је опет једна иста реч у старијем и млађем обличју. Француско *armoiries* — *armes*, енглеско *arms* опет

значе оружје. Гроб се, dakле, у свима језицима зове истом речју којом се зове и оружје; он је, по томе, знамење или обележје оружја. У томе је његова историја и његово постање.

Гробови су dakле постали на оружју и оружја ради. Они су знамење или симболика нечега, што нам из ближе кроз историју и кроз природу човечанску потражити треба.

У природи је човековој укорењена од старине поznата и уобичајена тежња, да се дела, стања, или особине бележе или означавају симболиком.

Душевна природа човекова сама собом је на то на водила људе, у намери да сликом или симболом сачува оно чим се ко одликовао, или чим је ко показао снагу тела, духа или нарави своје. Лакост ногу, крепост мишице, моћ издржљивости којом се сам одликовао или коју је у другога поштовао, човек се старао да обележи симболичком сликом оне животиње којом се највидљивије исказивало оно одличје. Ако је отац неку заслугу стекао, син његов, имајући узрока да се поноси очевим заслугама, увек је по природи тежио на то, да као своје наследство сматра оно што му је отац стекао као лично одличје. Оно што се истицало или ценило у поједињих лица или породица, истим се начином јављало и у читавих племена, која су такође тражила знаке или обележја својим особинама, врлинама, заслугама или тежњама. Црвено-кожи Идијанци у Америци носе у своју кожу утиснуте знаке које су им оци носили и које они за разлику од осталих носе. Кнезови Ђурђијски носили су змију као бојни знак. На старим сликама јелинским које се по вазама налазе, разликовали су уметници у нацрту Тројанце и Мизе од Јелина тиме, што су онима на штитове змију метали. У Партији је змај био као бројни знак или застава за сваку хиљаду људи. У томе је не само особина тога племена, него једно од првих обележја друштвене или политичке организације људи

који почињу да живе и да се осећају у моралној целини као братство, као племе или као народ у зачетку.

Да бисмо видели, како су садашњи европски народи прошли кроз овај први период; да бисмо, управо, видели први почетак онога што чини садашњу европску хералдику, морамо погледати на исток, и на старе периоде источне образованости. Наша је цивилизација одњихана на истоку. Источњак је, пак, и данас, по склопу свога ума, пун симболике. А на свима рушевинама источњачких средишта, на Јефрату као и на Нилу, пуно је знамења и симбola. Управо шест стотина година пре хришћанског летописа Ескило, скоро као какав хералдик потоњих средњих векова, описује знамења поглавица који су сјединеним силама на Тебу нападали. Добро познати орао римски коловођа је потоњој хералдици средњих векова. Грчка и римска старина зна за мноштво симболичких знака и показује нам их на штитовима, бојним белезима, новцима, лађама, зградама и посуђу. Одатле се извесна симболика разшила на заставе средњевековних народа, владалаца и војничких поглавица; у томе су се као елементи развили саставни делови, из којих се после читав хералдички систем склопио.¹

Ово прво доба знамења, која тада беху само елементи потоњих хералдичких знака, још не носи на себи хералдичан карактер; још су сва та знамења несистематична, вољна, и зависе од слободнога неприсиљеног избора. Још нема у знацима својине по имаоцу, нити наследствености по породици и по времену. У свему томе још нема онога што ми данас зовемо грбом, што је прави предмет хералдике, науке о грбовима или белезима. Да се из тих знака један установљен ред развије, да тај ред постане особита вештина која своја правила све више развија и усавршава

¹ Boutell Ch. Heraldry, historical and popular edition. London 1864. 3

-- могло се дододити особитом потребом једнога особитог времена. А пошто се то један пут дододило, пошто су особитом потребом догађаја и историјског рада знаци престали бити вольни и случајни, пошто су они примили на се један установљен ред, пошто су тиме изазвали вештину која се нези њиховој посветила — онда се тек могло рећи да су постали грбови у нашем данашњем смислу и да се јавила хералдика као наука о грбовима и о начину њихова састављања и цртања. Оно пак особито време које је створило установу данашњих грбова и дало постанак хералдици јесте време крсташких ратова. Од њега морамо и ми почети кад смо вольни да сазнамо колико је у живот наше старе властеле уплетена и хералдика и како се и с којим мénама дошло до данашњих грбова наших.

Два су узрока, што су баш крсташки ратови, који су се почели у XI веку, дали повод образовању систематичних и редовних знамења и обележја витешкога. Један је у опште познатом културном утицају симболичкога истока који је том приликом јако деловао на западне госте и савезнике, други је у стварној војничкој потреби. Културни источни утицај нарочито се показао на укусу за симболику. Стварна војничка потреба је изискивала, да сваки поглавар војничких чета има систем војничких застава и знамења који ће бити сталан и добро уређен, који ће се моћи видети на свакоме штиту војничкоме и по коме би се чете и војници свуда и у свакој прилици могли једни од других разликовати. Средњевековна Европа имала је у своме племићско-феудалном систему пре свега извесну основицу војничке организације. Овим знацима је био задатак да послуже да се тај систем видљивије искаже, чвршће и практичније уреди и рашири. И пређе су племићи војници имали неке посебне повластице у накнаду за терете војничке службе. Нови систематисани поглаварски знаци послужили су на то, да се племићи војници и спољно одвоје од осталога грађанства

и друштва. Они су у напредак постали спољно обележје² по коме је свакога племића било лако познати. Краљ француски Лудвик VII, који се у другом крсташком рату (1147) састао с више владалаца и племића, договором је установио известан ред знака, који се, по том, за спомен тога тешког и несрћног ратовања није више ни мењао. Али прави ред хералдичким знацима и прави почетак систематисаној хералдици увео је цар немачки Фридрих Барбароса, који је 1189 с војском пошао на освећена места. Овај цар је 1150—1160 год. завео војна вежбања или војне игре (турнире) за племиће. На та војна вежбања могла су бити пуштена само одлична лица. Том је приликом уређено шта ће који од њих на свом штиту као обележје носити, како би се по том обележју распознавати могли. Одређени су били нарочити људи, херолди, који су дужни били познавати све те знаке, који су за тај посао судије постали и који су племиће на турнирима призивали и о њима белешке водили. Они који би се више пута на овим турнирима показали, метали су членку¹ на врх свога шлема, и по тој им се членци познавало племство и господство њихово. У исто доба и заједно с наследственошћу оружних знамења у Француској су се почела уводити и постојана породична и племићка имена по оној земљи или насеобини која је породично имење била. Пре тога су била у обичају само породичка имена.

Ово су први основи, из којих се хералдика почела развијати од XII па кроз XIII век у свима земљама за-

2. Вук С. Каракић приповеда, како је још на крају прошлог века један Србин из Троношкога пријавора убио хајдука који је с друштвом дошао да му отме лепо оружје, како му је по том, главу осекао и однео Турцима. Они су му дали членку и бурунтију да свуда може носити оружје. У песми о Грујици Новаковићу даје му дијабер-Иконија од злата членку као дар за јунаштво.

падне Европе. На прилику у Енглеској хералдика је почела добијати одређен и систематичан карактер за владе Хенрика III од 1216—1272 године, и може се казати да је у тој земљи њено развиће истом на свршетку XIII века потпуно завршено.¹ И у осталим земљама европскога запада XII и XIII век чине период ширења хералдике. У томе се периоду грб задржао у својој првобитној форми као оружно знамење на штиту, као белег и знак војничке организације, војничког положаја и старештва. За то у томе периоду грб и није био ништа друго него штит: Касније је са штитом по овоме оружном обележју ушао у једну целину и шлем са својим накитима и членкама, које су поврх штита као круна долазиле. Ово се развија кроз XIV и XV век. Ти су векови време најразвијенијега витешства и дике витешке, право племићко време у Европи, цвет племићске или феудалне војничке организације у Европи. И штит с грбом и шлем с накитима тада је племићство на себи носило.

Кад су осим грба на штиту ушли у обичај членке или завршни накити (Kleinod, Helmkleinod, Helmschmuck cimier) на шлемовима, онда се на тим шлемовим членкама или завршним накитима и грб цртао, и ту му је главно место било. За то су шлемови као одличнији, више јуначки и по томе већма витешки и племићки белези, отели мах штитовима као јуначком обележју, и по томе су шлемови са својим знацима почели значити прави грб, и на шлемове су се метали знаци одликовања или белеге за јунаштво на турнирима. Хералдички знаци који су као завршни накит на членке долазили звали су се немачки Kleinod, Helmkleinod, француски cimier. За њих сам ја узео стару реч членка из разлога који ће се касније навести. Овим пак путем, путем шлемова и членака, путем сјајних и знаком показаних признања за витешко одликовање, гробови

¹ Boullell, Heraldry, 4.

су и постали право витешко и племићко обележје. Тога ради се на скоро на печате почeo урезивati само шлем, и на турнирима се гледало по шлему, је ли ко прави вitez и може ли се примити да учествује у турниру.¹

Тако видимо да је Ричард I краљ енглески у 1194 години имао у своме печату шлем, на ком се налазила членка као крило, а испод ње је на шлему самом био израђен лав. Ханфреј де Бохун, четврти граф од Хирфорда, имао је крило на своме шлему као членку. Хенрик де Ласи кнез од Линкона (1272—1312) имао је исту таку членку. А сер Џофреј Лаутрел (1345) задржао је облик крила членци наврх шлема, али је на њој дао нацртати свој прави грб. Едвард III (1327—1377) имао је у прво време на своме печату прави хералдички шлем са членком, која се састојала из енглеског лава с круном на глави. Исти је владалац метао каткад на своју членку и орла, али је од његовог времена крунисан лав постао грбом или знамењем Енглеске²

¹ Па ипак се у правним спорним питањима где се имало судити по печату и тада сматрао за пуноправан онај печат на ком је штит са својим знаком урезан, и печати са самим шлемом нису се сматрали за довољне. Потпуни грб сматрао се и у ово доба онај који је на штиту нацртан или урезан био. А на штит се тада обично метао и шлем. Упореди F. Warnecke, Heraldisches Handbuch, III. Aufl. Gœrlitz 1883, 2.

Душанови и Урошеви новци имају само слику шлема врло често и различито цртану. До потпуне правилности развијена хералдичка слика налази се на новцима Балшићим (почетак XV века) у Љубића, таб. XIV, 2, 6, 7, 8, 9, 10. Ту је грб на штиту, шлем над штитом, и грбовна слика са штита као членка на шлему израђена. Новци босански и великога војводе Хроја у овоме су такође напреднији. По томе би се дало изводити да је у нашем народу хералдика била боље развијена на западу него на истоку. И није ли нам тим обележено и њено порекло и пут којим је развијана и у наше обичаје уношена?

² Boutell Ch. Heraldry. 266.

Породица Хабсбуршка, која сада влада аустријским царством, има као свој породични грб лава. Тај грб узела је та породица као сталан истом с почетком XIII века, и после је на штиту увек тај грб цртала, ако јој је требало породичним грбом послужити се. Челенку пак на шлему имала је та породица троструку, према својим огранцима и према наследственим везама. Права хабсбуршка членка била је црвен лав (само предњи део) накићен на леђима чешљевима из којих су паунове перјанице вириле. Осим тога узимали су паунове перјанице и две лабудове главе с црвеним или жутим кљуновима у којима држе златне колутове; но тих колутова често и нема. У историји штитова грба и шлемове членке у ове породице види се да је већма цењен и да је више вредио грб на штиту, а да је членка, позиција по постању, била мање стална, и да се могла мењати. И у правним споровима као што је горе напоменуто, више се ценио на печату штит него ли шлем и членка.¹

И касније, кад се нису више носили ни штитови, ни шлемови, виде се штитови с грбом, а поврх њих шлем с членком онако како се сад на земаљске и краљевске грбове међу круне. У то време грб је на штиту цртан или укиван, а врх шлема је на членци пластично представљен или изрезиван.² Као што сведоче и горе наведене белешке из енглеске хералдике, обичај хералдичних членака почeo се још на kraју XII века, и тамо се на западу коначно утврдио још XIII века.

¹ Dr. Ed. Gaston Graf v. Pettenegg Das Stammwappen des Hauses Habsburg. Wien 1883, 3 и 4 стр.

² Лепо се то види на многим грбовима у нирнбершком Вајгел-Витибовом календару *Geschichts-Geschlechts und Wappen-Kalender*. Ја сам имао пред собом издање за преступну 1736 годину. Свакоме приступно дело јесте *Heraldisches Handbuch*, von F. Warnecke. III. Auflage Goerlitz 1883, и Сакенов *Katechismus der Heraldik*.

С изналаском и војничком употребом пушчанога праха ови су обичаји претрпели велики обрт. С новим оружјем промењено је и војничко уређење и начин војевања. Штит и шлем почели су излазити из обичаја. С њима и хералдика бежи из живота и практичне војничке употребе на хартију. Она се претвара у апстрактно и искључиво племићко знамење и обележје племићских породица. И тек се с тог основа развило оно значење грбова како га и ми данас виђамо и знамо.¹

II

Властела и њено уређење у Срба.

У свима гранама средњевековнога живота Србија је ишла упоредо с осталим европским земљама, у некој мање у некој више. Њено војничко уређење, њена државна власт, њене установе, њена индустрија и трговина следовале су или угледима византијским или угледима западним из Италије, који су кроз далматинска трговачка пристаништа, извозна и увозна врата старих српских земаља, имали широм отворен улазак у српски живот и у српске навике. Ово је већ свакоме добро познато опште правило. Али с једне стране занимљивост, а с друге тегоба истраживања српских стариња долази отуд, што у Србији није потпуно владао уплив византијски, и што опет ни уплив западни никад није до потпуне превласти долазио. Борба тих уплива, особито у обичном животу, навикама и потребама гледиште је које истраживалац стариња, навика и обичаја ни часа не сме испустити из очију. За оружје се нарочито бележи да се уносило са запада. То је између осталих чисто трговачких узрока било већ и за то, што су ратови најчешће вођени с источним државама, па је с противне стране оружју у-

¹ v. Sacken, Katechismus der Heraldik, Leipzig 1862, 7.

век био приступ слободнији. Овај артикал ми овде бележимо нарочито с тога, што су с њим заједно уношени и обичаји војнички са запада. Историјске белешке говоре о германским најамницима који су се у служби краљева српских налазили.¹ А што је најзнатније, не треба сметнути с ума да је баш оснивање српске краљевине под Немањићима ишло упоредо с догађајима који су били повод постању хералдике и хералдичких обичаја. Сам Фридрих Барбароса, цар немачки, који се сматра за правог оснивача хералдике, састајао се са Стефаном Немањом у Нишу. Његово војничко уређење није могло остати без утицаја на српског великог жупана. У првој половини XIII века, у којој је српска краљевина на снагу стала и развила се, налазила се она са свим на дохвату утицају западноме, и пут са запада на исток пролажаше кроз земље српске. У Цариграду се установило латинско царство, које је од 1204—1261 трајало. Југозападно приморје балканских земаља скоро је целином припало француским племићима Мореја, Епир и Арбанија са свим потпадаше овоме западном уливу који се на близку Италију наслањаше. Кад је у Цариграду 1261 власпостављено византијско царство под царем Михаилом Палеологом, последњи цар византијски Балдуин II уступио је уговором у Витеру од 1264 своје право на Мореју и Епир Карлу I Анжујцу, краљу обеју Сицилија. Године 1274 арбанашка властела, духовништво и знатнији градови поклонише се истоме Карлу, и од тада се, осим Мореје и Епира, и сва Арбанија отвори усељавању француских племића авантуриста. „Око француског команданта и француско-сараценског гарнизона у Драчу навезивала се италијанско-француска

¹ Овоме у прилог знатно је сведочанство Филипа Мезијера у преводу Ђ. Даничића, Гласник XXI 285—287. Ту се помиње изреком да је било у служби војничкој уз Душана три ста Немаца.

колонија. Мореја се претворила у *нову Француску* (*la nouvelle France*). Француски каваљери у Ахаји причаху поносито да су у Атини онако исто савршено француски говори као на двору краља француског у Паризу. Из Мореје и Ахаје продираху идеје француског феудства у Епир; одатле у Арбанију; из ње у Зету. По гдекоји срећни авантуриста француски ступа у брачне свезе с великим кућама Комненовића, Ангеловића, или с богатом кућом каквог арбанашког и српског властелина. Оваким укрштавањем крви и имена појављују се у XIV веку на земљишту од Боке Которске до залива од Арте типови, који су у основи француски или италијански, али више или мање модификовани типом српским, грчким или и арбанашким; појављује се властела, која поред француских или италијанских имена носи и имена грчка, српска или арбанашка и која уз феудне титуле западњачке придева имена од српских и арбанашких земаља и градова. Тако се, на прилику, у XIV веку у Епиру и Тесалији поред нашега Симеона Уроша Немањића и жене му Томаиде Ангело-Комнене Орсинијеве и поред њихове кћери Марије Ангелине Дукине Палеологине јављају Леонардо I и Леонардо II, Токо и Исаул Буонделмонти дељи Ачијауоли. У средњој Арбанији јавља се знаменита кућа Аријанит-Комнени и француско-византијска Топије-Комнени; Карло Топија (који је себе титуловао *Primus de domo Franciae*) и брат му Ђорђе Топија, зет Вука Бранковића. У северној Арбанији, у Задримљу, јавља се већ с крајем XIII века *Dux Ginus Tanasius, dominus de Zadrimo, de Montagna Nera, de Paliti et de Satī*, родоначелник Дукађинаца, прадед Леке Дукађина. У Дривасту прво место заузимље француско-византијска, могућним начином шпанско-византијска кућа Шпана Ангеловића, којој је родоначелник по свој прилици онај вitez Ишпан (*miles Yspanus*) што се с крајем XIII века јавља у Крфу као верни присталица Карла Анжујца, и која се почетком XV века сроћава с домом

Ђурђа Бранковића. У Доњој Зети јавља се такође с крајем XIII века француско-српска кућа Балшића (*Балша, Balsa, de Balxia, de Balsiis, des Baulx, des Baux*) која од 1360 па до 1421, дакле кроз пуних 60 година, заузимље значај једне независне династије и руководи догађајима од не мале драматичности.¹

Из овога видимо да се од стране запада над Србијом није вршио само обичан културни и обртни уплив, који је по општим светским законима неизбежан за једну земљу која у свету живи и која се на једном светском путу нахији, него да је читав један део краљевине био увучен у онај круг који је друштвене и витешке обичаје западнога витешства одомаћавао на балканском југозападном приморју. При фактима који су горе наведени види се поуздано да су сви утицаји којима су последицом крсташких ратова подлегли Епир, Мореја и арбанашко приморје, правце дохватали и Србију, и то није потребно доказивати претпоставкама. Овај закључак могу остале тадашње прилике само оснажити. Ту мислим, прво и прво, поменути трговачке путове који су из унутрашњости западних балканских земља изводили на јадранско приморје у позната пристаништа старе српске трговине. За тим обраћам пажњу на стара средишта у Горњем Лиму (Брсково), у Новом Пазару, Призрену и Приштини, која су сва стајала у најживљој вези са западним приморјем и његовим утицајима, тако да је литерарна и религиозна култура наслеђана се на исток, а материјална, трговачка и војничка, више на запад. С правом, дакле, можемо тражити и у старој Србији приликама прилагођен одлесак како старе војничке и племићке организације, тако и војничких и племићких установа романско-германскога запада.

¹ Чед. Мијатовић, Балшићи у Гласнику XLX, 136—139.

Прву потребну основицу за ову организацију, уређење племићства, Србија је већ имала. Српско племићство развило се из истих основа из којих и византијско. За византијско се зна да се развило из уредаба римскога права и из основа средњевековне војне организације. Из тих се уредаба и германско-романско племићство на западу развило, само што је примена њихова на балканскоме полуострву с неким модификацијама изведена. Али је на обе стране иста основа привилегисанога властелинства. Земље су даване у својину и на уживање, а држаоци њихови, властела, дужни су били војевати или известан број војника држати и водити. Српско племићство се развило из истих основа из којих и византијско за то, што су српске земље у ширем смислу тек у XIII веку почеле живети самосталним државним животом. Пре тога оне су час добијале делимичну независност, па и то већином у мање приступним планинским крајевима, час су опет потпадале под византијску власт с којом се увек и сав друштвени и државни ред у њима уводио. Осим тога у томе реду нису могли ни Срби у својим земљама ићи каквим засебним путем, јер су за то сви потребни услови оскудевали. Днај, дакле, друштвени и државни ред који се развио у свима другим околним земљама треба очекивати и у Србији, и ми га у њој доиста и налазимо. Кад је Стефан Немања српску државну власт стално раширио над плодним равницама Ситнице и Поморавља, пређашња је властела грчка из тих места истиснута, ако се није знала с новим стањем ствари подесити. Међу тим највероватније је да се све то ограничило на промену лица, а и Срби на дому нису могли имати никакав другојачији ред. Јер у најстаријим споменицима нашега народа, које имамо из времена Немањина, ми видимо земљу и народ у истом друштвеном подељењу, у ком се и у Византинца налазила. Ту су већ властели и властеличићи као ред људи с извесним повластицама, супрот положен осталим редови-

ма народа. Из Душанових закона видимо не само како је положај властелина јасно обележен према владаоцу, него и шта га је створило. Тако је главна дужност давање *соћа*, то јест житнога данка цару и војевање по закону. Таку, је дужност имала властела и у целој средњевековној Европи, и *соће* се истим именом; *soca*, *soccagium* зове и на западу. Чисто војничко порекло племићства обележено је чланком о наследству (100 муга издања) у ком се наређује: *кад умре властелин, коњ добри и оружје да се даје цару, а свита велика бисерна и злати појас да има син му и да му цар не узме; ако ли не узима сина, нъ има дъштер да јест темзи вољна дъшти и продати или одати свободно.*

— *Однос*
 Један од најстаријих споменика нашега законодавства јесте жичка повеља, уписана на сводовима куле пред црквом Жичом. У њој први краљ Стефан Првовенчани у почетку XIII века овако разликује мере казнама: аште ли кори боудеть **оть властель**, да оуземлеть се на немъ кралю .з. конъ; аште ли **оть инихъ конинъ**, да оуземлеть се на немъ по .к. кона; аште ли **оть оубогихъ людн** створи се, итд. Из овога се места најјасније види, на којој се основи и за какву намеру подизала установа властеле и у старом српском животу.

Феудне одношаје старе српске државе запамтила је чак и народна појезија. Тако народна песма о Бану Милутину и Дуки Херцеговцу, која пева рат међу Србима и Бугарима од 1330 године, јасно казује какво је било то уређење. Тамо се пева:

Књиге иду од Призрена града,
 Од српскога силна цар Стјепана
 На Пожегу бану Милутину,
 Вако царе бану говораше:
 „Слуго моја, бане Милутине,
 „Опреми се у бијелу двору,

„Поведи ми тридесет делија,
 „Од твојега равна Драгачева,
 „Хајде ш њима ка Призрену граду,
 „Јер хоћемо, банде, војевати
 „На далеко у земљу Бугарску,
 „На Мијајла, краља Бугарскога,
 „Тамо ћемо, банде, зачамати,
 „Но се спреми за три годинице.“

А још јаснији израз види се мало даље у врстама:

Ако мени Бог и срећа даде,
 Те добијем краља Бугарина,
 Хоћу тебе, слуго, поклонити
 У државу земљу Босну славну,
 Да бапујеш и да господујеш,
 Милутине, за живота твога.

Пошто је пак наша основа једнака с основом остале Европе, и пошто су нас западне властеоске установе дохватале преко својих насељеника по балканским земљама, својим непосредним утицајем, то сумње нема, да је и онај део западне организације војничке који је установом грбова изведен, прешао међу нашу властелу, и да се међу њом за рана одомаћио.

Питање је само: имамо ли спомена који нам ову претпоставку могу посведочити, и питање је: у колико је и кад тај утицај међу Србима примљен и извршен?

У томе послу тражење се може окренути аутентичним и традиционалним или литературним изворима. Ред наше расправе упућује нас прво на аутентичне изворе?

III

Трагови хералдине на новцима и печатима српским до Душана.

У аутентичне изворе ишли би сами оригинални споменици. Такви би били штитови, шлемови, членке и остали

делови старе војничке опреме. Но од тога се, на жалост, по нашем знању, скоро ништа није сачувало. Даље би у аутентичне изворе ишли новци, печати и остали на разни начин нацртани грбови или хералдички знаци, или стара књижевна дела или белешке о томе. Из тога круга имамо више печата и у изобиљу новаца, и пошто су нам они и једини и толико богат извор, то ћемо се ми њему искључиво и обратити, те у њему потражити доказе за наш посао потребне.

Кад прегледамо слике и описе новаца и печата који су до сад обнародовани, они нам се сами врстају у три периода.

Први је период време од почетка ковања новаца, па до владе Стефана Душана.

Други је период време од почетка владе Душанове па до краја XIV века.

А трећи је период време XV века па до пропasti државе српске.

У првоме од ових периода, до почетка владе Стефана Душана, ми не видимо ништа што би показивало какав год јачи почетак хералдике. Византијски историци забележили су, да су у то време и сами краљеви српски живели врло просто; тим с већим разлогом се то може претпоставити за властелу. Прости пак живот, који је како изгледа кроз цео XIII век заједно са двором водила властела српска, није давао мања ни развитку хералдике, која се развијала онде где је поље за њу приготвљено господски живот, који је у свему, па и у оружју, тражио сјајности, блеска и друштвенога уживања, што га у турнирима или јуначким играма видимо. Из овог узрока, мислим, да се у целоме првом периоду виде на новцима усамљени ситни хералдички знаци који се овде онде нередовно и као случајно показују и који се могу, и то може бити још с више разлога, сматрати као прост орнаменат, а не као право хералдичко

Гравија
на збору

знамење. Јер се из њих нигде није развила каква год обележена хералдичка целина.

Новци српски и почетак њихова ковања вежу нас искључиво за оне пијаце с којима су Срби трговали. А пијаце су те обележене и положајем оних предела у којима се развила трговина и ковање новаца у старој српској краљевини. Познато је по свему, да је то било у западним српским земљама, у горњој лимској долини, где је кроз цео XIII век цветало трговачко место Брково. Ови предели припадали су по положају свом у трговачко-економну област јадранскога приморја и Млетака, који су трговину западних делова балканскога полуострва држали готово у своме искључивом монополу. С тога је са свим природно да су први српски новци, који су кованы у Бркову, кованы највише по угледима млетачким. На познијим новцима овог периода, то се у осталом у читавој потпуности показује, дотле чак, да је и латински натпис употребљаван. Новци пак краља Владислава још показују извесне оригиналне разлике у типу. Али већ на њима прва страна носи лик Исуса Христа са свим сличан лицу који се налази на сувременим млетачким новцима¹ готово до највећих појединости, а на против толико исто одступа у томе од сувремених бугарских новаца, који су много ближе типу византијскоме, макар да је, по случају, баш у ово време и сам Цариград латинском оккупацијом потпао био под западни утицај. Друга страна новаца Владислављевих има увек лик краљев с различитим натписима, и у томе је различна од новаца млетачких, а више слична новцима византијским.

Хералдички знаци су на новцима Владислављевим врло оскудни; управо их никако и нема. Краљ држи увек скиптар с крстом у десној руци. Крст је састављен од две једнаке пречаге, које су на крајевима раширене. Осим овога

¹ Упореди Federico Schweitzer, *Serie delle monete e medaglie d'Aqvileja e di Venezia*. Trieste 1848. I. 80 и даље.

владаљачког знака на његовим новцима долази побочке положена отворена круна на новцу у Љубића tab III, 14; долази као тролистан цвет, tab III, 18, премда се њему тешко може приписати облик крина; долази по један и по два крстића; долазе звезде, долазе колутови као мали беочузи. Фридрих Швајцер у књизи горе у ноти наведеној о новцима млетачким, бележи да се такви монетни знаци (*segni monetali*) први пут налазе на новцима дужда Ђакома Тијепола, који је владао међу 1228 и 1249, те је био сувременик Владислављев. Из тога узрока и мислим да ови знаци могу имати неку везу с обичајем хералдичких знака који се у ово доба почeo у свету развијати.

Сачуван је, али — на жалост — није описан и печат један од Владислава. То је на писму штампаном у Миклошића *Monumenta serbica* под XXXIII, 27 стр. Судећи по другима познатим, тешко да би он показао што више него што већ показују новци.

Сличност с новцима млетачким развијена је до потпуне једнакости на новцима краља Уроша I. Ова ствар има особито значење за трговину тога времена. Матапани млетачки, по облику којих је краљ Урош новце своје ковао, посе на првој страни исти тип Исуса Христа, који се и на Урошевим новцима види. Друга страна млетачких матапана има с једне стране лик дужда под којим су новци кованы, а с друге стране лик заштитника млетачког, светога Марка. Свакоме је са стране у натпису ивицом новца име означено. Свети Марко и дотични дужд држе заставу, која на четвртастом пољу до мотке има крст, а после се цепа на две боје. У углу између заставе и мотке до дужда пише *dux*. Таки су исти новци краља Уроша. Краљ је онде где је дужд, онако исто нацртан; застава је са свим једнака; место *dux* пише *rex*; натпис је латински; на место млетачкога св. Марка стоји свети архијакон Стефан, који је под Немањићима за рана узет за патрона Србије и који се као

такав и на печатима цртао. Сличност је дотле једнака, да је и застава, која је свакојако у Србији морала бити другчија него у Млецима, онаква иста као на млетачким новцима. Лако се досетити, да је у ковању ових новаца за то узет начин потпуно млетачки, што се ишло на олакшицу трговини и увозној и извозној, и што је та трговина морала ојачати, па је намера краљева била да кује новце којима би и по облику и по свему био олакшан потпун међународни обрт. Али је краљ Урош у овоме мало успео. Новци су се његови морали размножити по Италији и приморју, и рђав ков њихов био им је стекао врло сумњив глас. После смрти Урошеве, у 1282, кад је већ Милутин Србијом завладао, млетачка република почне издавати наредбе једну за другом против тих динара по млетачкоме типу скованих, забранујући нарочито по Далмацији течај њихов оптим казнама и заповестима. Прва така заповест издата је 3 Маја друга 29 Октобра 1282. У тој се исти новци зову *denarii de Bresco* — брсковски динари. Та се ствар потезала и касније, јер је по истој био шиљан 1287 и један млетачки посланик на двор краља Милутина. Мере су ове предузимане за то, што су брсковски динари мање вредили од млетачких; с тога се, после, у рачунима једни од других и разликују. Какви су људи овај посао Србима радили, види се опет из једне млетачке белешке из 1318, у којој се говори о некаквом Млечанину златару Оливеру Купу, који се у Бркову шеснаест година својим занатом бавио.

Хералдички знаци на новцима краља Уроша већ су јаче обележени него на новцима Владислављевим поред све њихове сличности с новцима млетачким. Већ је застава која се и на млетачким новцима налази један чисто хералдичан знак. Иначе звездице, крстићи, котурови виде се на овим новцима као и на Владислављевим. Али је најзнатнији новац на табли V под 3 (Opis 56 под 44), на ком је јасно изведен чисто хералдичан нацрт крина, који се после, како

ћемо видети, непрестано виђа на новцима српским до саме пропasti државе српске. Знаменито је да се тај знак показао прво на новцима краља, који је, како је познато, ожењен био Францускињом Јеленом, иза које је тако добар спомен у нашој историји остао.¹

Иза Уроша је остало и више печата. Један је управо половина оловног калупа за изливање печата од воска који су на старе повеље вешани. Он је нађен у Старој Србији, и сад је у народном музеју у Београду.² На том печату краљ држи у десној руци крст са три пречаге, а у левој

¹ Сва је прилика да се крин у Србији уобичајио поводом Јелене жене Урошеве, и њеног француског порекла, било да је она одиста од краљевског рода, било да није. Крину се, ма каквим поводом, лако било у Србији утврдити већ и по омиљености коју је он имао по свему истоку, па и у Грчкој и у Византији. Он је свему истоку омиљен накит. А. Гренсер је у једној нарочитој студији о крину у хералдици саопштио слику једне византијске круне, на којој се види крин. И на западу се на владајачким крунама метао крин много пре него што су се установили уређени хералдички обичаји. Белоћа, чистота и особито диван и сплан мирис тога цвећа импоновали су старији значењем царскога величанства међу цвећем. Име Богородичног цвећа, које тај цвет још носи у нашем народу, знак је некалашњег поштовања које се томе цвећу чинило. С истока, не само за време крсташких ратова преко Цариграда, него и преко Арапске и Шпаније, ово је цвеће особито омислило двору и властели француској. И не само двор, него и сва властела толико су се служили у хералдици сликом тога цвећа, да се данас сматра да је то цвеће најмилији хералдички знак романских народа. La Chesnay de Bois у своме *Dictionnaire généalogique* (том III, 1757) набројао је равно 5500 француских породица, вароши и корпорација које имају на своме грбу крин. При данашњем познавању извора и архива, тај би се број могао још већим умножити. Види интересну студију А. Гренсера *Die Lilie in der Heraldik*, у *Heraldisch-genealogische Zeitschrift. Organ des heraldisch-genealogischen Vereines Adler*. Wien 1873, №1—6.

² Под бројем 304. Поклон Митрополита Призренског

земљокруг са крстом на њему који се црта као знак власти краљевске. На врху ступаца који се више наслона престолскога дижу израђени су цветови, који су као кринови. Тада је у Љубићевом Opisu jugoslavenskih novaca наштампан на особитом листу пред почетком описа српских новаца и јесте, без сумње, једна од значајних старија наштица из тога круга. На другој половини која није нађена морао је бити св. Стефан онако како се види на печатима светогорским које је Д. Аврамовић у својој књизи наштампао. Такви су били и византијски печати, и то је источна византијска форма коју је касније друга западна почела из обичаја избијати.¹ У Миклошићевим Monumenta serbica под LI стр. 51 видимо да има печат на једном писму краља Уроша, које се у бечкој архиви налази. И тада није описан; Миклошић је само забележио да му је *inscriptio serbica illegibilis*. Исто је то и тако забележено и при писму LIV, стр. 53, које се такође у бечкој архиви налази. Зна се, такође, да су сачувана два печата краљице Јелене Францускиње, жене краља Уроша, којој су синови њени Драгутин и Милутин приморје на ужитак оставили. То су при писму у Миклошића LIX, стр. 56 и при писму LXVI стр. 69—70; али ни о једноме ни о другоме немамо нити описа нити бележака, ма да би од великога значаја било проучити споменике ове врсте који су од краљице Јелене остали.

Новци краља Драгутина полазе опет један корак напред. На новцу Драгутиновом који је насликан у Љубића tab VI, 4 видимо на првој страни око Исуса Христа с обе стране престола по један крин. На другој страни насликан је краљ на престолу седећи. У десној руци држи скриптар,

¹ Форма и карактеристика византијских печата лепо је описана у књизи Дра. А. Mordtmann-a *Sur les sceaux et plombs byzantins. Constantinople. 873.*

којему је крин на врху; у левој земљокруг, на коме је крст са две пречаге. Иначе новци Драгутинови носе обележје различито од Урошевих већ поводом оне млетачке забране коју смо горе навели. Ипак има доста типова по чисто млетачкој форми, где краљ и свети Стефан држе међу собом двоструки крст или заставу. Има неколико типова који у нашој нумизматици први пут долазе под Драгутином, и по томе су знатни. То су новци на којима је насликан краљ, седећи на престолу, држећи преко крила положен мач, го или у корицама, обухвативши левом руком балчак, а десном држећи скиптар на коме је крст. Такве се слике могу видети у Љубића V, 19, 20, 21, на којој је с десне стране краљу насликана звезда а с леве крстић, 23, 24; VI, 1, 2, 3, 6. Место крста видимо на скиптру крин на новцу V, 22. Исто тако и новац насликан на таб. V. 21 има у једном варијанту десно до краља крин место крстића (Љубић, Opis, 70). У свима овим сликама престо је краљев свуда без наслона, с јастуком или без јастука; а престо Исуса Христа свуда је са наслоном. Краљ има каткад круну на глави, а каткад је гологлав.

На новцима Мијутиновим од којих нема много типова, по Љубићевом мишљењу за то што је Драгутин право ковача новаца до смрти задржао, видимо само на послетку означене чисто обележене краљевске типове. Љубић је наштампао седам типова, VI, 8—14. На свима краљ седи на престолу с круном на глави; на свима осим последњега он држи у десној руци скиптар, а у левој земљокруг с двоструким или једноструким крстом. Тип VI, 14 представља у краља скиптар с крстом у десној руци, а левом се држи за балчак голога мача који је преко крила положен. Типови VI, 10, 11, 12, 13 имају осим горе показанога још по један крин са сваке стране Исуса Христа. Врло је знатно, да од седам типова новаца који су нам иза краља Мијутине сачувани шест их носи кринове.

Из времена Милутинова сачувало се и печата, од којих су неки и нацртани. Миклошић помиње при писму LXV печат којему је *in scriptio illegibilis*. Д. Аврамовић је у његовом Описању древности српских у Светој Гори (Београд 1847) у снимцима под 5 и 7 наштампао нацрте два печата Милутинова. Први под 5 има с једне стране краља Милутина у црквеном орнату и под круном. Он држи у десној руци крст са две пречаге, а у левој смотак хри梭вуље. На првој страни је патрон Србије архијакон и првомученик Стефан с кадионицом у десној руци. Печат је тај сребрни па позлаћен, и виси о црвеној неоплетеној свили. Други под бр. 7. сличан је овоме, у пола је мањи од њега, од злата је, и виси о плавој неоплетеној свили. Место архијакона Стефана нацртан је Исус Христос. Потпис на Аврамовићеву снимку гласи: **Благоктварни љрь Стефанъ.** Скраћеница од **լր** јасна је, и ако је такав потпис на Милутиновом печату необичан, као год што је и Ис. Христос, који се на печатима византијских царева налази, овде необичан место архијакона Стефана. Слика краљева је с брадом без круне у некој капи као пола јајета, оперваженој оздо и превученој по средини неком врвцом, у простој хаљини као у стихару, са штапом у левој руци, с десном на леву страну пруженом. Ваљда се хтело да се краљ том сликом представи као покајник који цркви поклоне приноси. Ни један ни други, по византијском обичају, немају хералдичких знака, који се на печатима нашим још позније јављају него на новцима.

Као што је влада Стефана Дечанскога била један одмор међу полета пуним временом Милутиновим и сјајном владавином Стефана Душана, тако и на новцима његовим не видимо ништа приновљено. И на новцима као да је главно традиција и скромност, које иначе радњу овога краља карактеришу. Седам типова које је саопштио Љубић tab. VI, 15—21 у свему су један главни тип. С једне

стране је Исус Христос, а с друге је краљ на престолу. Свуда краљ седи, под круном је, у десној руци држи скиптар с крстом, а левом је обухватио балчак мача, који му је преко крила пружен, и каткад у корицама. Других никаквих знака нема на новцима Стефана Дечанскога.

Има од њега и печат један, нацртан у горе поменутој књизи Аврамовићевој, у снимцима под бр. 8. Тада је печат на једној повељи којом је Хиландару дао неке по клоне; златан је, и виси о модрој неоплетеној свили. На првој страни је архиђакон Стефан с кадионицом у десној руци а краљевским поклоном у другој. На другој страни је нацртан краљ под круном. Рука божја га благосиља, а он држи крст у левој а свитак повеље у десној која је пружена на ону страну одакле му благослов долази.

С овим смо видели докле су по сада познатим споменицима наши стари употребљавали хералдику до четврте десетине XIV века, у којој је Стефан Душан владу примио. Усамљени и нередовни хералдични знаци, који се овде онде нередовно и без системе и какве хералдичке целине показују, не могу се узети за хералдику. Може се, dakle, казати да се у Србији по свој прилици повородом краљице Јелене нешто почело гледати на хералдику, али да се хералдички обичаји још нису били одомаћили на двору српскоме. На печате нису још ни ти споредни знаци узимани, сигурно што се тешко било решити, у томе се одрећи уобичајене византијске форме, на коју се, може бити, гледало као на нешто што је у вези с вером. Могућно да се цео исток тој западној установи споро и неповерљиво отварао из истог разлога религиозне нетрпљивости која је увек сметала већој комуницији установа и идеја међу истоком и западом. Зна се, међу тим, да та установа није била непозната истоку, пошто се његовим утицајем и из његових мотива развила, и пошто се и она развијала на самом земљишту балканскога полуострва. Владање Стефана Дечанскога као да се и у томе

реакционарски затворило у традиционалну ограниченост. Међу тим баш на супрот скромности и тихоћи Дечанскога у српству се XIV века спремао један јачи покрет. Набрекла снага тражила је употребе и излаза. И нашавши га један пут, она је на много којешта бацила светлост друкчијег погледа и разумевања.

IV

Душаново царство и увођење хералдичких обичаја међу српском властелом.

Наше народне песме славне су по томе што су пуне разних историјских предања да се могу, у неку руку, назвати испеваном народном историјом. Али су од свију најинтереснија она пародна предања, која у песмама при чају о периоду од половине XIV до друге половине XV века. С особитом љубављу, с особитим поносом, с ванредним политичким осећањем упамтила је народна поезија из целе старе српске историје баш тај период. Витезове и племиће тога времена пева народна поезија с особитим одушевљењем, и пева их баш као витезове и племиће. И кад се у народну поезију тога времена озбиљније загледамо, ми видимо у њој еминентно витешку поезију. То се посвежочава тиме, што је народна поезија о племићима и витезовима поменутога периода и о животу њиховом сачувала толико појединости да би се по самим њеним предањима могла насликати историјски доста потпуна слика средњевековнога витешкога и племићког живота у Србији XIV века, готово по свима странама његовим. Међусобне распре, гозбе, мегдани, игре (турнири),¹ витешка дела, обрана слабијега,

¹ Тако, на прилику, песма о Карађи војводи, Вук II књ. 484 описује прави јуначки турнир међу српским, мађарским и румунским витезовима.

тумарање за догађајима и тражење кавге само да би се јунаштво показало, коњи и љубав према њима, куле и замкови, њихов распоред, који потпуно одговара историјском знању о њима, средњевековно оружје, које се већ једва где и видети могло, певају се у овим песмама као добро поznат апарат, ма да су се и време и околности потпуно променили. Народ је живо памтио та њему толико мила предања и онда, кад се около све предугојачило. Народ је та предања сачувао и кроз најнеугодније прилике.

И ми ћемо на овом месту пре него што пођемо даље погледати овај извор, неће ли се из казивања његова о витезовима и њиховој опреми наћи штогод и за наш посао, за хералдичке обичаје.

Оно што Немци зову Kleinod, Helmkleinod, Helmschmuck, а Французи *cimier* ми смо мало више назвали членком, речју која је из народне појезије сваком Србину врло добро позната.

Овде ћемо да видимо за што смо то учинили и како је до послетка сачувао се опис членке.

Вук Стеф. Карадић у Рјечнику вели да је членка *Schmuckfeder von Silber als Soldatenauszeichnung für erschlagene Feundesköpfe; pennae argentea.*

Ђ. Даничић у своме великом Рјечнику тумачи членку латинским именом *ornamentum triumphale*, накит за јунаштво, а после говори да долази од турског членка, накит за јунаштво који се носи за калпаком. Интересни су примери које је Ђ. Даничић у потврду горњега тумачења навео. Тако из песме у којој се описује баш на једном турниру с маџарском властелом Кајица војвода, вitez Ђурђа Бранковића, наведен је опис членке речима

На војводи калпак свиле беле,
За калпаком од сребра членка,
О њој златних триста трепетљика,

Kava

Свака ваља два дуката златна.
У членки два камена драга.

Даље је наведен пример о Максиму Црнојевићу, кад се же-
нио од дужда из Млетака, где се пева:

*Ласно зета познавати беше
По његову перју и членци.*

Пример би се потпуно разумео, кад се замисли у перју
и членци витешки грб, који је Максим Црнојевић на сво-
јој капи носио.

На ухваћеном хајдуку Вулићу пева песма како је

*На глави му чекркли членка,
Баш членка од дванаест пера,
Свако перо по од лигту злата.*

На меком калпаку једва би чекркли-членка могла
имати смисла, а тако тешко и с толиким перима све од
метала не би се могла на калпаку ни држати.

Членака је по народним песмама могло бити и више
за калпаком. Песма пева за Милоша Обилића, како је
пред царем Лазаром скинуо с главе самур и членке.

О Грујици Новаковићу пева се како га је облачила
Цафер-беговица:

*А на главу калпак и членке,
Један калпак девет членака
И десето крило оковано,
А из њега до три пера златна,
Што куцају Груја по плећима,
Ваља крило хиљаду дуката.*

И ово би се све тешко могло смишљати и градити
за калпак. Крило оковано јасно представља један племић-
ски грб.

А у песми о женидби од Задра Тодора пева се зе
Ђуру Даничића, како је имао

Око главе пера и членке,
Девет пера, дванест членака,
И тринесто ноја тице крило,
Па се крило на чекрк окреће,
Те казује који вјетар пуше.

Ноја тице крило које се на чекрк окретало такође је у потпуности један племићки грб.

По нашим песмама членка се носила и на барјаку, јер се у једној песми о сењским јунацима описује барјак, па се каже:

На барјаку сребрна членка
О двадесет и четири стуба,
На чекрк се за барјаком вије;
На членки триста трепетљика,
Кад с' обрне на чекрк членка,
Стоји јека триста трепетљика
Како листак, кадно вјетар дува.

Ове трепетљике виђају се доиста и на сликама старих европских членака, на прилику као срца или липово лишће на бивољим роговима или на перјаницама, ако су се оне у членци десиле.

К овоме што је Даничић поменуо у потврду свога тумачења речи членка, додаћемо неколике допуне, којима ће се још боље расветлiti оно што ће трудимо да изведемо.

У песми о Страхињићу бану пева се о љуби његовој, како је у познатом двобоју ошинула господара свога

Поврх главе по чекрк-членци,
И по њег'ву бијелу кауку,
Прес'јече му златали членку,

*И прес'јече бијела каука,
Мало рани главу на јунаку.*

За Тодора од Сталаћа пева се како је облачењи
се метнуо

*На главу капу и сквију,
За сквију поизлађено перје,
Јесте у дну сребром заливено
А по врху кићено бисером.*

Млетачки дужд обећава да ће зету даре прибављати
Прибављати коње и соколе
И ковати чекркли членке.

Скувија из песме о Тодору од Сталаћа помиње се
још у два примера у Вука у Рјечнику, који гласе:

*За калпаком од злата сквија
У сквији алем драги камен*
и
У сквију међу очи црне.

Из тих се примера види да је *сквија* узета у значењу *членке*; премда горе наведени пример о Тодору од Сталаћа разликује *капу* од *сквије*; а разликује се од *сквије* и *поизлађено перје*, које се другде сматра као део членке. Мислим да је *сквија* од италијанског *scuffia*, што значи *капу*, а може значити и *шлем*.

Овим трагом идући даље ми ћемо наћи из самих народних песама лепих потврда да у свима горе наведеним примерима и *каук*, и *клобук* и *калпак* и *сквија* или *значе прави метални шлем* који се за време оклопничког оружја на глави носио, или су проста познија анахронична замена, коју су певачи у старије средњевековне песме разумевања ради уметали на место старије речи, која се мање разумљивом чинила. Јер кад је ватreno оружје и ново уређење војничко истисло из употребе старе штитове и

шлемове, стреле, буздане и копља, онда су с њима из употребе истиснути и шлемови. Међу тим је народно пешништво, мењајући где које речи којих су предмети из обичаја изашли, иначе чувало сав стари војнички апарат оним истим живим историчким и појетичким осећањем које је у народним песмама толике спомене старога живота сачувало. Народни су певачи добро знали како тај војнички апарат згодно стоји у средњевековним песмама о вitezовима и јунаштву, али ма колико да су то певачи знали, нису свуда исту следственост одржали. Ниже наведени примери из песама у старије доба записаних посведочиће да су калпак, клобук, скувија значили шлем, или да су дошли место те речи као прста анахронична замена.

Реч шлем налази се у Речнику Вукову, али се тамо налази и кацида (т. ј. кацига, cassis) која често долази у старословенским споменицима и значи шлем. Уз реч кациду, за коју је забележено да се говори у Боци, Вук је забележио интересантан пример из народне песме:

*На глави му сребрна кацида,
На кациди триест перјаница.*

Само с овим примером, па смо потпуно на чисто за све оне несугласице које смо мало пре у цитатима из песама обележили. На чисто видимо шлем са накитом, са челником, како нам га хералдичке књиге описују, и на чисто видимо, из чега су се развили горе наведени примери народних песама. Али ће нас у овоме још потпуније утврдити примери из Богишићеве збирке, у којој су народне песме старијега времена забележене.

У тој збирци ево како се (стр. 70) један јунак описује:

*Овуд коња пројезди један рањен Угричићу,
На бедри му оштра корда, сва у сребру окована,*

На глави му јунаку *кацига и б'јело перје,*
Перје му је прикрило јуначке широке плећи.

Из ког су времена и из каквог су начина војевања ове песме види се из песме „Мегдан Мустаље с Кара-Јованом“ (стр. 129), у којој најпре Туркиња приповеда Мађаркињи, да је видела чудан санак

Те се сави вихар из оне густе планине,
Мустаф-аги однесе *кацигу и б'јело перје*
Турчину јунаку.

А мало даље се приповеда, како је Кара-Јован Турчина *ударио копљем посред штита перенога, штитак му је пробио, а проз штитак живо срце.*

Али и у овим старим песмама, ма колико да се стара опрема јуничка боље памти него у онима што су купљене у првој половини века, опет место қациге долазе друге речи које је почињу замењивати. Једна од таких јесте *жаркула*¹ којој правог значења и порекла не знам, али је ретко очевидно да је то исто што и кацига. Место пак које ћу одмах навести опис је јунака са свим сличан ономе што је прво из те збирке наведен, те ће дати прилику, до се јасно види како старија кацига уступа место млађим речима. На стр. 87 девојка сестра краља угарскога овако описује своме брату једнога јунака:

Под њиме је вран коњиц како вила од планине,
Није коња такога у Будиму лијепому,
На њему је јунаку чисте свиле неношene,
И на њему корда сија како у тебе св'јетла глава
На глави на његовој жаркула од суха злата,
За којом је жаркулом б'јело перје коштратово
Које перје прикрива коња добра и јунака
Коњица до стремена, а јунака до рамена.

¹ Giaco се италијански зове панцир-кошуља. Могућно да је жаркула што с тим у вези.

На другом месту исте збирке помиње се *жаркула* са *перјем златн'јем* (стр. 59), а на трећем месту се опет спомиње *џаркула* у овоме опису:

На глави му бијаше *џаркула* од суха злата,
На *џаркули* стајаше златна круна од бисера,
И на круни нанизано седамдесет прстенака,
Што је Турчин погубио седамдесет младожења.
Џаркулу сам дигнуо са његове русе главе,
И њу сам ти ставио на моју на русу главу,
С моје главе *џаркулу* на његову поставио (стр. 125)

Место *кациге* и *жаркуле* певају старије песме Богишићеве збирке још и *кљубук камиловац*. Тако се у једној песми описује Сибињанин Јанко овако:

И кому је на глави камиловац л'јепи клобук
И њему је за клобуком златно перо пауново,
Сја му корда на бедрих к'о на гори жарко сунце,
Оно ти је, сестрице, Угрин Јанко војвода (стр. 68).

Друга песма описује како се облачио Стјепан Јакшић, па говори:

На се ми је обук'о од свиле златне каваде,
На главу је ставио камиловац био клобук,
За клобук је задио све перо од суха злата (стр. 116)

У овом се види, како су новији обичаји и новији делови одела и накита полако кроз певачка уста заузимали своја права и где им је тешко могло бити места. У осталом истих таких примера или обратно има још из најстаријега времена, које ми можемо писаним спомеником потврдити. Као што су имена кāпā које нису гвоздене долазиле на место гвозденога шлема, тако је име гвозденога шлема употребљавано за са свим невојничке капе које нису никако од гвожђа.

Тако у Типику св. Саве за манастир Студеницу наређује се за онога који се калуђери да облаунти се въ олаштаници и въ минињски шлемъ,¹ и ту шлем значи камилавку (т. ј. камиловку, према ономе клобук камиловац, од камиље длаке). Ова промена најлакше ће се дати објаснити тим што је шлем капа војничке, а камилавка капа калуђерске униформе, па је употребом речи шлема св. Сава хтео да јаче обележи значајност капе која се меће ономе ко се калуђери.

С овога излета у сећања народна иставља се само собом пред нас питање: из ког су времена и чим су толику живост и омиљеност у народној појезији добила ова предања? Кад је започета и у које се време најживље и најсјајније показала установа која се после толико држала у сећању? И пошто се оно што песме певају потпуно слаже с војничким оружањем и хералдичким кићењем тога оружања у западној Јевропи, питање је: у које смо доба ми у нашој старини потпуно пристали уз хералдичке западне установе, пошто смо се из досадашњег тражења и расправљања уверили, да се то све до почетка владе Душанове није било додгило.

Први поглед на новце Душанове одговара нам на ово питање.

На Душановим новцима први пут се јавља шлем с челенком и с различитим знацима на њој. На Душановим новцима тај се знак и после правилно виђа, и он тако рећи не ишчезава све до времена, у ком су се с престанком државе и новци српски ковати престали.²

¹ Гласник XL, 174.

² Luccari Copioso ristretto de gli annali di Rausa, Venetia 1605 стр. 56 приповедајући како се Душан крунисао за цара помиње како су Дубровчани на крунисање послани нарочиту посаобину

Да прегледамо главне знаке шлема и членке Душанових новаца.

Шлем је по форми једнак, лепог облика; са страт полуокругло сведен; спреда прав ниже савијеног врха који је пругом или неким засеком од осталога шлема јдвојен. Каткад је прост, каткад накићен крстићима, пругама, ружама, линијама или куглицама, каткад може бити злађен, сребрн и каменовима или пантљикама од танког бакра или сребра, у којима су украси изнутра избијени, украшен. На томе шлему готово увек стоји на врху четвртасто дугуљаст јастучић (или можда марама) или тако звана шлемова дашчица, којој су углови окићени или са три листића, који често личе на крин (tab. VII, 3, 4) или са три куглице, које су свакад различита облика и величине. И сам облик тога

Приликом крунисања каже Лукарић да је Душан установио племићки ред свегога Стефана l'ordine di cavallieri domandato colonia di San Stefano, и да је правила тога реда почаствовао и посланике дубровачке. Лукарић је прпао из традиција или старијих бележака дубровачких, и његово се казивање подудара с аутентичним племићким знацима које на повцима Душановим први пут налазимо. Из тога би изашло да сви новци са шлемом, Душанови или властеле његове, припадају времену царства. Није без значаја за овај ред пословани оно што су дубровачки летописи забележили о Душану. Тако је анонимни летописац забележио како је цар Душан послao 1351 посланике у Дубровник да иште од општине двадесет племића од 10 до 14 година, да их васпита на свом двору и да учни добро и њима и роду њиховом. Дубровчани су му се захвалили одабравши и пославши му тројицу племића којима је било око 40 година, и њих је Душан у својој земљи начинио грофовима, и имао је у њих више вере него у своје људе. (Nodilo, *Annales ragusini, Zagrabiae 1883, 40*). Рајнина приповеда још осим овога и то, како је Душан многе од својих био послao у разне земље да изуче живот и обичаје других народа. Исто тако наредио је да се купе од вештих људи разне књиге, и с тога је за кратко време у Дубровнику начинио читаву врло лепу књижницу, која је трајала дugo и после њега, али су се немаром књиге најпосле погубиле (Nodilo, ibidem 229).

Оредет Лукарић
Светога Стефана

Пажња:

Глиненица
Дубровник.

Глиненске
дужаве у
Дубровнику.

јастучића или дашчице није једнак. Она је каткад шира, каткад ужа; каткад су јој стране равне, каткад су удубљеним полукругом унутра унесене. На самој дашчици унутра су или пруге или куглице, а и оперважена је пругама или куглицама, а пруге су каткад равне, каткад изрескане, а каткад из куглица састављене. И ту је, без сумње, свилен вез, или су драгоцености ткане материје, ако је јастучић или сребро и злато, ако је дашчица.¹

*Јастучић на
челенку*

Овај јастучић имао је задатак, да врх шлема брани од сунца и сунчевих зрака, који би оклопнику озго силно могли досађивати, а осим тога њиме су заклањане шипчице, карике, кукице и остало чиме је за шлем била привезивана членка. У правој членци увек је врх дашчице на шлему налазио се круг. Ако је перваз шлемове дашчице издубљено округао, онда се овај круг уноси унутра и улеже у шлемову дашчицу, као што се то може видети на tab. VII, 2, 12, итд. Круг овај врх шлемове дашчице има различите знаке: ружу, звездицу, куглице, које по свој прилици представљају бисер или драго камење. Каткад је круг састављен из котурића који су у ружу састављени (tab. VI, 23). Један пут је (tab. VII, 4) та ружа састављена из цветова крина. Врх тога круга долази перјаница у разним облицима, или цвет или листови, који су без сумње од злата, сребра или од метала грађени, па позлаћивани. На новцу tab. VI, 23 озго је место перјанице или цвећа слово S у лепој крупнијој

¹ На најранија европских шлемова врло ретко су дашчица или јастучић пртани тако као што се на нашима готово правилно показују; у опште као да је тамо јастучић као такав много ређе долазио. У нас на против мање се марамица виђа, и на шлемовима што су на новцима, готово је једнако дашчица или јастучић. Форму јастучића највише је код нас видeo сам на једном шлему саопштеном у Jahrbuch der heraldisch-genealogischen Vereines Adler in Wien. II. Wien 1875 стр. 153 на грбу једнога аустријскога племића. Јастучић је првен, а на њему је членка.

форми израђено, тако да се од тога почине натпис *Stefanus*, који је на том новцу латински израђен.

Овде, дакле, видимо шлем као знак племићства и племићке војничке уредбе; али га видимо без грба и без правих хералдичких знака, пошто су руже, звездице, па и сами кринови, усамљени овде онде, особито још кад су нејасно изражени, у неку руку само хералдички елементи. Хералдичке целине још нема. Сви ови знаци могу сведочити само да је Душанов двор примио установу витештва, али да се она још није била потпуно развила, те да ни дворска властела, ни сам двор још није био себи израдио свој стални грб, него је членке на које долази прави властеоски грб, састављао из простих декоративних елемената који су и иначе у архитектури у обичају били. Оне исте руже, звезде, лишће и цветове гледамо ми на грађевинама, цртежима и везовима онога времена. Оне су се као орнамент у тој средини традицијом преводиле из времена до времена све до наших дана.

Крин се на Душановим новцима налази још неколико пута на скрипту, премда ту није тако јасно изведен. Тако га видимо на tab. VII, 14, VIII, 10, 13, 16, 18. Овамо иду и новци tab XV, 6, 8, 11. Место крста на мотци коју држе цар и царица налази се крин на новцима tab. XV, 10, 11, 14 врло јасно обележен. Покрај Христова лика на првој страни видимо крин на новцима tab. XV, 11, 12, 14, 15. Има слика на којима је нацрт такав да би се могао узети и за крст и за крин; али смо се ми клонили да та кве слике узимамо у рачун, пошто нам у овоме побројавању, у опште, није потпуност на уму. Главно је у ствари да се посведочи да је било новаца с тим знаковима, и да ти знакови долазе на извесним новцима. Свакојако има споредну вредност у колико и каквих варијетета ти новци долазе.

Особиту пажњу заслужују каторски новци Стефана Душана. С њима иду у једну линију и каторски новци ње-

Душан
Чина
Саглавник
гра.

Крин
на
Душанови
новци.

гова сина цара Уроша. Душанови су новци нацртани у Љубића tab. IX под 7 и 8, а Урошеви tab. X 11, 12, 13, 14, 15. У свима је цар с отвореном круном онако како се на краљевима цртала; у свима на тој круни вршкови излазе у тролистак који се може узети као крин; у свима је натпис латински; у многима цар држи у десној руци скиптар с крином (докле је у некима Урошевим скиптар с крстом); у свима цар у левој руци држи земљокруг с крстом. И, на послетку, у свима цар седи на два лава који су као престо начињени, тако да им се главе и предњи труп виде као лева и десна страна клупе или престола. При свем том они су узети као клупа, управо као седиште цару. Зна се, да су Млечићи увек претендовали на приморје и увек се отимали о њега. Зна се да је лав млетачки грб. На новцима млетачким, колико се могосмо известити он долази тек за сувременика Душанова Франческа Дандола 1328—1339, и после се редовно јавља. Држимо по томе да је врло знатно што се млетачки лавови виде на новцима Душановим и Урошевим као седиште. Исте те знаке видимо донекле и на которским новцима краља босанског Стефана и Стефана Остоје који су наштампани у Љубића tab XVI под 22, 23, 24. На првоме и трећем краљ држи у десници скиптар с крином, а у левици земљокруг с крстом; на средњем је у краља само крин на скиптру. Изгледа да су кринови имали неку везу са држањем приморских земаља и градова; може бити да су кринови имали да обележе романски елеменат, којим је било богато приморје. Но ово истицање извесних хералдичких знака на посебној врсти новаца има и своје особито значење за посао којим се ми овде бавимо; без сваке сумње тим се показивало како значење хералдичких знака није било непознато владајачким дворовима. Па за то горе наведена околност што њих никаде у споменицима српским из времена Душанова нема, значи не да се за њих није знало, не да они

још нису пронађени, него да они у свом правом значењу и употреби још нису били уведени. А увођењу су могли бити на сметни особити разлози или обичаји.

За Душанова се, dakле, времена, увело господство; увеле су се у пуној форми членке на шлемовима; њих је цар као знак свога краљевског и царског господства ме-тао на своје новце; али цар још није био дотерао до уста-нове правога формалног грба, није био још усвојио сталне хералдичке знаке за своје членке. У Србији се једнако ломиле о уплив и господство форме источно-византијске и форме западно-европске. Ниједне од њих нису биле у стању коначно оне друге истиснути; ниједне од њих нису могле искључиво завладати. Ова чудновата историчка истина по-сведочава се и на студији хералдичких знака и на веш-тини ковања новаца.

На новцима цара Уроша не опажа се много новога што се не би већ видело на новцима цара Душана. Главне разлике ми ћемо овде побележити.

Тако је, прво, знаменито што на новцима Урошевим ретко кад изостаје шлем. Обично је у њих на једној страни цар на коњу или на престолу са српским натписом, а на другој шлем с членком и с латинским натписом. Или је на првој страни Исус Христос, а на другој цар и царица стоје око крста држећи скриптар с крстом у рукама.

Шлемови имају исту форму као и на новцима Душа-новим; али се членке чешће виђају без круга, и на њима звезда или ружа није представљена на оперваженом кругу, него је просто исечена, и из ње се горе извија перјаница. Тако је на новцима tab. IX. 13, 17, 18, 21.

При Душановим новцима већ је казано, да шлем има свагда шлемову дашчицу, оперважену и искићену различ-ним начином. То је једна особина српских шлемова, јер такве дашчице не видимо на сувременим шлемовима европ-ским, а за цело она се у Европи није на шлемовима с

*Осцилација
српских
шлемова.*

толиком правилношћу јављала како то видимо у Србији. За један једини Урошев новац tab. IX, 10, могу забележити да те дашчице нема. Место ње су између шлема и членке неке четири шипчице, које се на вршковима завршују са три куглице.

У погледу хералдичком Урошеви шлемови чине ипак један корак напред. На новцу tab IX, 10, који мало час поменујмо на кругу членке, види се јасно изражен велики прост крст, какав се осим те ни на једној другој членци не види. Да ли то није почетак грба? Исто тако на новцу tab IX, 22 излази из шлемове дашчице на место друкчије членке а управо као членка једно женско попрсје голо-главо, с хаљином по врху рамена и са неким као скриптом у левој руци. Око тога шлема чита се искварен латински натпис Урошев, а на противној је страни цар на коњу под круном, и тамо пише обичан натпис **Сть црь.** На тај начин и новац tab. IX, 26, на ком је поврх шлемове дашчице обичан круг с испробијаних шест троуглова. Наврх тога круга стоји голоброда мушки глава гологлава. И ту је латински натпис Урошев око шлема, а на противној је страни на коњу краљ с јасним натписом **Краль.** За тај новац ја мислим да је кован за Вукашина, који се под врховном владом Урошевом Краљем називао. С истим тачним на једној страни латинским Урошевим а на другој српским Краљевим натписом види се и новац tab IX, 25, који је рђаво сачуван, те му се глава на членци не види, али је ипаче с оним једнак. Овде ми је најзгодније поменути и новац у Љубића tab IX, 27, на коме је с једне стране владалац на коњу с натписом **Краль,** а с друге шлем са шлемовом дашчицом, кругом и у њему звездом, а наврх круга мушким голобрадом главом дугачке косе. Око тога шлема и членке стоји јасан натпис **Кралица Елена.** Чиј је овај новац? Пок. Ј. Шафарик је мислио да је жене Душанове, а С. Љубић мисли да је жене Вукашинове, која се такође

звала Јелена. Споредивши га с горе реченим новцима где се потписивао Вукашин, који је од Уроша само неки рачун водио, и ја бих се склонио да држим да су ти новци из времена Урошева, али да их је Вукашин на име своје жене ковао онако као што је мало час поменуте ковао на име врховног државног поглавара. Иначе на новцима који су чисто Вукашинови као и на новцима његових синова не долазе баш никакви хералдички знаци, него је натпис урезиван преко целе једне стране по чисто византијском начину.

На два новца деспота Оливера (tab. XIV, 11, 12), од којих је на првом натпис Стефана, а на другом Уроша цара, на членци је на првом мушка (бар се тако чини), а на другом женска или девојачка глава.

На новцу жупана Бранка (оца Вукова) који такође припада времену Душанову (Љубић XV, 18) има шлем са окићеном шлемовом дашчицом и ружом у кругу; членка су три, како изгледа, кринова цвета.

Попрсја, предњи трупови хералдичких животиња, главе мушки и женске јесу обичан хералдички накит на членкама европскога витештва. За то ја и бележим ове експларе као такве који од довде прегледаних показују најјасније исказан хералдички тип. Но у исти мах не пропушtam и опет забележити, да ми још немамо хералдичке одређености и сталности. И овде је играње и вољно титрање с хералдичним знацима. Они још не показују постојаног стално изабраног грба. Међу тим читалац опажа, како се томе корак по корак али стално корачало.

▼

Двоглавни орао и хералдички обичаји у Србији после Душана

Мало пре је наговештено, како су се за Душанова времена у пуној форми увеле членке на шлемовима, и како је и у спољним формама Србија тада ударила на пут

који се дотле није опажао, тражећи и да покаже госпоство којега су се материјалне подлоге морале раније образовати.

И историја и традиција знају, како су се поједина властела за Душанова времена осилила не само великим освојењима његовим, него без сумње и духом који је он у двор и у државу српску увео.

Занимљиво је, да хералдика и нумисматички споменици јасно тврде ово што сазнајемо и из историје и из традиције.

Право ковања новца, једно од поглавитих владаачких права, пре Душана су вршили само владаоци. За његове владе то почињу да врше не само владаоци него и властела, по свој прилици она која су вршила чувена његова намесништва по провинцијама.

Па у истраживању првих знака правога државног грба, за чудо је да не налазимо почетак ни на једном новцу нити споменику Душановом, него на новцу и на споменику једнога од првих његових властела. Да ли се знак грба доиста само ту почeo, и да ли се ту једино налази, не можемо категорички потврдити, по што се не зна да ли се временом неће открити још какав споменик који би могао ову нашу поставку оборити.

Тако први новац, на коме се не налази само шлем, него који носи на себи и прави означен грб, хералдичку слику самодржавнога двоглавнога орла, припада истини Душановом времену, али није Душанов, него је Душановога властелина Оливера.¹

¹ Овде би се на супрот овоме могла павести слика двоглавога орла на крсту Душанову, којега је нацрт наштампан покрај друге књиге *Arkiva za povjestnicu jugoslovensku*, Zagreb 1852. У белешци И. С. Кукуљевића која је на крају те књиге наштампана назначено је да су крст личански камуђери, носећи га из Црне Горе, где је био четири године за живота владике Петра Петровића Његоша, позна-

Новац тај насликан је у Љубићевом Opis-у на таб. XIV у два варијетета под 13 и 14. Ту се међу новцима српским први пут види на целој једној страни двоглавни орао с опуштеним крилима, а око њега се чита латински натпис MONITA DESPOTI OLI, т. j. Oliveri. Али осим

тога песника, пронали и кроз Загреб, и да је тада с оригиналa напрт изведен. Владици Његошу калуђери Дечанци бејаху 1848 донели тај крст, и он је, држећи да је тај крст доиста Душанов, плаћао Дечанима по 50 дуката на годину за све време, докле крст у Црној Гори остане, и сврх свега је послао Дечанима нов златан крст на поклон. Међу тим натпис тога крста потпуно је лажан, а по свој прилици и крст је од некога другог, а не од Душана. За то се ни слика двоглавога орла која је на том крсту не може ставити у 1348 год. која би по томе натпису долазила. Да је натпис лажан ево по чему мислимо:

а. Почетак натписа гласи: **Мы Стефантъ Душанъ а Душан** се није никад сам потписивао **Душанъ** нити се у српским или латинским натписима његовим налази почетак **Мы**

б. Натпис је писан по руски; руско је **ъ** на више места; за тим речи: **г҃реуескихъ, сен, дрека;** порускије написано **земляхъ** а немогућна је за XIV век конгруенција: **исъхъ србскихъ и полорскихъ земляхъ.** И форме слова и сви ови знаци русизма могућни су тек у првој половини XVIII века.

в. Нигде нема слова **и**, које се у XIV веку редовно писало.

г. Између двеју глава двоглавога орла стоји круна која је такође необична за XIV век, јер је затворена, на форму познијих кас-жевских круна са земаљским кругом и крстом врх њега.

Нећу порећи да је могућно, да је крст из времена Душанова, о чему би се у осталом морала саслушати мњења техничких вештака, а да су само доњи део с натписом калуђери после, без сумње ради прошире и трговине, измислили. Очевидно је, да се састављач натписа трудио да га склони у старом стилу. Али га је невештина издала. Јер ни онај уметак: **иакоже ка ръсоколи զաւѣшано родителемъ моимъ** са свим показује познијега фалсификатора, јер баш да би то и дошло у натпис, никад се у XIV веку не би место **христоѹль** које редовно додази, написала познија и народним говором искварена реч **ръсоколь** која показује писца који није знао грчки; а у Душаново време су без сумње знали грчки они који су састављали натписе за цареве поклоне;

новца налази се исти хералдички знак и на другим споменицима истога деспота Оливера, и у толико већој вредности за нас што га на тим споменицима с назначеном годином видимо. Као што показује свечана даровна повеља Душанова, штампана у Гласнику XXVII, 287, којом је на знаменитом сабору скопаљском 1347, приликом проглашења царства у Србији, игуменија Лесновска проглашена за епископију, цар Душан Оливера зове „свељубимим и срдачним властелином деспотом Оливером“, и цар чини особиту пажњу и милост његовој задужбини Леснову, која се налазила у пределу Злетову, јужно од Кратова и Егри-Паланке. Та је задужбина у време сабора била већ сазидана и готова. У Гласнику XIII, 295 штампане су из описа те задужбине Оливерове неколике белешке од Ст. Верковића. Из њих се види, да се у њој и сад налази деспот Оливер насликан као ктитор, са грчким натписом, с ореолом око главе, у драгоценој долами која је искрена двоглавим орловима од врата до ногу. Та нам је белешка сведочанство, да су орлови на долами Оливеровој рађени пре 1347 год. и да се он пре те године, у којој је у Србији проглашено царство, служио овим хералдичким знаком. Ниже ћемо видети, да се и на другим споменицима налазе орлови нацртани на хаљини, тако као у Оливера, или на камену. Какав је био положај Оливеров, види се из једног причања Кантакузенова,¹ а осим тога још и из једног записа на књизи светог Јефрема, где се казује како је та књига писана у Леснову за време цара бугарског Јов. Александра, цара српског и грчког Стефана и великог деспота Јована Оливера. Тада је из године 1353, а то значи да је Јован Оливер и тада као господар у тој земљи живео и части једнаке с владајачкима уживао.²

¹ Гласник XII, 303.

² Гласник XLII, 15.

К овоме свему додаћемо још белешку о слици Константина деспота која се налази у Јеванђељу писаном 1356 године за цара бугарског Јована Александра. И ту се на хаљини деспотовој налазе двоглави орлови с опуштеним крилима. Слика је та наштампана као прилог к Јагићевом *Archiv f. slav. Philologie VII, 1*, где је и опис истога јеванђеља. За Константина пише да је **царь великий царъ Іо. Александра**. Није чисто, да ли је ово Константин, син Дејанов, сестрић Душанов, али су и други мислили да то он може бити, те и ја то бележим. Ако је то Константин син Дејанов, онда би се двоглави орлови показали у некој вези са том земљом, на којој их први пут видимо. Од Константина, сестрића Душанова, има и један новац (Ljubić, tab. XIV, 15).

Орлови су, свакојако, знамење царскога грба. За цареве се византијске прича да су носили пурпурне хаљине златом изvezене, на којима се налази у везу изведен царски двоглавни орао. Таке исте пурпурне хаљине с двоглавним орловима виде се на владаоцима српским на живописима који се по црквама српским налазе и који се приписују XV веку. Остаје загонетно, откуд да се знак царски, за који се у нас у XV веку већ знало каквога је значења и коме припада, нађе најпре у Оливера. Натписи над истом slikom Оливером у Леснову исписани су грчки, што се иначе по српским црквама није чинило. То би могло значити, да су живопис радили византијски уметници, и по томе да је и прва слика двоглавога орла у Србији византијскога порекла, као што су и познији хералдици тумачили, пишући, да је Душан, унесавши у свој наслов *цар Грком*, узео царски грб, двоглавога орла, који своје порекло још од римскога царства води.

Овде је место да споменемо и скултурне наките на Дечанима на спољној и унутрашњој страни манастира, које само из Јуришићева описа познавати можемо. У тим на-

китима долазе разне животиње у природном или фантастичном облику. Међу њима долази често орао и долази лав, којега на Бранковића грбу видимо. Али по свему изгледа да су и лав и орао на Дечанима само архитектурна орнаментика, којој се тешко може значај грба приписати. И сам правац Ст. Дечанскога, човека посве смерног и мирног, није водио у частољубиви полет пробијања нових путова и увођења нових обичаја у живот народни. Чисту слику формалнога грба по свима хералдичким правилима видимо у нашим споменицима први пут на новцима зетских племића Балшића. Кад погледамо новце те породице у Љубићевом Opis-u tab. XIV, 2—10 видимо чисту слику грба. Тако на новцу под 2 имамо троугласт штит са нацртаном курјачком главом као знаком грба; имамо врх тога штита шлем из кога се као членка подиже глава курјачка. То је исто, и ако друкчије нацртано, и на новцу под 6, 7, 8, 9, 10. На новцу под 8 видимо на врху шлема, међу шлемом и членком, неке наките и с предње и с стражње стране, који као да су пера или заставице и трепетљике од јастучића, који је имао место међу шлемом и членком. И на новцу под 6 и 7 види се остраг на членци као заставица. Иначе се на осталим новцима глава курјачка у членци наслана доњим, дебљим делом врата одмах на шлем, и не виде се трагови од јастучића или дашчице. На новцу под 5 који је Љубић приписао Балшићима, види се само шлем с јастучићем и ружом у колуту, по обичају којега су се у Србији махом држали; на новцима 3 и 4 види се само членка (курјачка глава) и вршак од шлема, на који је членка насађена. Ови новци припадају последњим десетинама XIV, а првим XV века.

Тек позније, у XV веку, види се тако чист хералдички грб и на српским споменицима; али оно што је Оливер почeo настављало се без прекида.

Новци кнеза Лазара не показују, у осталом, ништа ново; и као и новци Стефана Дечанскога смерно се држе уобичајених начина, служећи се од свију хералдичких знака тек понегде сликом грба. Али баш кнеза Лазара време износи слику царскога двоглавнога орла на више начина у архитектурним споменицима.

Тако се по предању зна да је паперту у Хиландару зидао Кнез Лазар. У тој паперти њему се сваке године на Видов дан чини литургија.¹ На уласку у ту паперту на левој страни црквене фасаде, на висини три метра с поља је у зиду у камену у величини пола метра двоглавни орао с крилима као кад ће да полети.² На хаљинама кнеза Лазара на фреско-сликама његовим у манастиру Раваница цртан је двоглави орао у окружим црвеним пољима која су опточена златним колутима. Слика орла је као и она у Хиландару, с крилима у полету; она је златна. Такав је исти орао и на ограђачу кнеза Лазара на фрескама у истом манастиру.³ Са цркве кнеза Лазара у Крушевцу имам нацрт двоглавога орла како је употребљен у орнаментима више јужних врата црквених. Мој је нацрт од г. Влад. Тителбаха. Осим што је већма дугуљаст, и што око врата има колир, који се на фрескама не налази и којега нема ни на хиландарском каменорезу, ова се слика иначе не разликује од осталих. Свуда је једнак општи карактер орла у полету. Више јужних врата црквених може се тај двоглави орао видети и у Каница Византијским споменицима на таб. VIII. Али пре него што је оправљена црква Крушевачка, онда

¹ Аврамовић, Опис. древ. грб. у Светом Гори. I, 5.

² Белешку о томе и нацрт орла имам захвалити доброти г. архим. Н. Дучића, који је снимак начинио приликом своје походе Хиландара у години 1882.

³ Слике из Раванице имам захвалити доброти г. Влад. Тителбаха који их је на месту препртавао.

kad ona još nije služila, Ami Buе је na vrhu portala video dva orla od kamena (deux aigles surmontant le portal). Sad je tome jedini trag u belešци Ami Buе, i niшta se ne зна куд су се дели ти орлови са портала, kad је позније црква оправљана. У истој књизи Каница, таб. IX види се слика двоглавога орла joш на одломку некога капитла са стуба из Жиче, на једном од троугластих поља којима се стуб завршивао. И ту је орао с крилима опуштеним или у полету. Ту је орао узет као орнаменат, јер се на другом троугластом пољу истога стуба види друга нека фантастична животиња. Обе главе орлове на томе капитлу држе у кљуну неки комад шипчице или скриптра. Овај одломак из Жиче сад се налази у Народном Музеју у Београду, куда га је г. Валтровић добавио. Одломак је тај израђен од белог студеничког мрамора, и г. Валтровић мисли да је из новијег доба и да је рад на њему доста примитиван, као и да је део заклопца на суду за свето миро. Слике су на њему равне, а не обле, а поље је око њих само са $1\frac{1}{2}$ милиметар. На капитлима стубова који у Дечанима држе сводове женске цркве израђиване су такође слике животињске. Тако су на два стуба лавови, на једном пак орлови с раширеним крилима (али не двоглави). Толико се види из Јуришићева описа (Дечанскій првенацъ, 20). Да се вратимо к Жичи. На сликама краљева Стефана Првовенчаног и Радослава налазе се такође орлови. Г. Валтровић и Милутиновић, налазећи у живопису белеге ренесанса, суде да он не може бити старији од XV века. Обнављање се дâ лако објаснити тиме, што је Жича приликом једног рата с Маџарима XIII веку горела. Што су у обнављању живописци сликали краљеве с двоглавим орловима, то значи да се у то време мислило у Србији да су двоглави орлови симбол и белег краљевскога достојанства, да се, dakле, o њима мислило потпуно хералдички.

Слике краља Првовенчаног и Радослава налазе се

на фрескама под кулом у Жичи. Двоглав орао је насликан у колутима који иду низ хаљину озго на ниже, и сликан је жуто на црвеном пољу. У јужној капели жичке цркве има на јужном зиду слика св. Ђурђа или св. Димитрија са белим орловима на хаљини. На доњој страни лука испод западног улаза под жичку кулу налазе се такође у колутима жутим опточеним двоглави орлови црвеном бојом на белом пољу израђени. На неким колутима долази прост крст исто тако на белом пољу. И ови орлови као и они на краљевским хаљинама и на слици св. Ђурђа стилизовани су, и крила су им у полету, али нешто више раширења него обично. Цртање показује начин хералдички, по коме би се дало судити да живописцу хералдичка вештина није била непозната.

Д. Аврамовић у Опису древ. срп. у Светој Гори, стр. 12—13 говори о купи од слонове кости која је по једном предању од Стевана Немање а по другом од Ст. Душана остала. Она је сва изнутра сребром окована и позлаћена, а заклопац, оков око краја горе и доле, и држак све је од сребра, па позлаћено. На слоновој кости изрезана је идила Меркура с Дијаном, два пастира, овце и козе. На заклопцу те чаше нашао је г. Н. Дучић слику двоглавог орла с кнежевском круном врх обе главе; крила су му у полету; десном канџом држи кривов цвет; левом земаљски круг. Д. Аврамовић говори да на том заклопцу има грб, али га не описује (не каже ни да је орао), а на нацрту на табли II под 2 имају два празна штита (на којима је без сумње ово што је Н. Дучић снимио), врх њих шлем с јастучићем, круном и драперијом. И нацрт из митологије, и кнежевска круна над орловским главама, и форма шлема и грбова и драперије, и финога рада у свему показују јасно да ово не може бити купа Немањина, јер је посао извесно познији. Ја држим да је та купа припадала без сумње некоме од српске емигроване

властеле у Италији, и да је тамо негде за време ренесанса рађена.

Појављивање двоглавог орла као знака краљевске или царске власти у време Лазарево, наставља се на исти начин на споменицима и после Лазара. У манастиру Љубостињи, задужбини царице Милице, жене Лазареве, изрезан је на камену на амвону двоглави орао. По нацрту који такође имам од г. Вл. Тителбаха, вратови обеју глава полазе у том нацрту засебно свака из по једног крила, и као на крушевачкој цркви имају колир, али двострук, којим испод главе изгледају везани. На огратчу царице Милице у Љубостињи који је на фреско-слици њеној, налази се такође златан двоглави орло, опточен златним колутима, на првеном пољу, онако као на фрескама кнеза Лазара.

На споменицима сина Лазарева деспота Стефана, видимо још веће обиље, јер у њега исти орао иде и на новце. Али ћемо најпре навести, где се на осталим споменицима налази. Од г. Вл. Тителбаха имам један нацрт с источног прозора у Каленићу који је задужбина деспота Стефана. И он има исти карактер који видимо на орнаменту више јужних врата цркве крушевачке. Дугуљаст је, крила су у полету, и око оба врата који излазе из трупа има котур. Слично орловима на фрескама у Раваници и Љубостињи и хаљина деспота Стефана на фреско-слици у Манасији окићена је златним орловима, опточеним златним колутима на црвеној порфири хаљине. Ту сам слику и сам у јесен 1882 у Манасији гледао, а имам и нацрте од г. Вл. Тителбаха. И у Дечанима имају неки знаци грба из времена царице Милице и деспота Стефана. После боја косовског Дечани су морали опустети и ваљда изгорети од најезде турске, која се тим путем у то време до неких места у Лиму расширила. Јер царица Милица са синовима Стефаном и Вуком у једном запису дечанском казује како је то место

„пожежено и опровержено“ које од Турака, које од осталих који су земљу преће држали. За то је царица Милица прегла да она и синови њени буду *втори ктитори сије светије обитељи*. Овом приликом начинила је сигурно царица Милица са синовима својим округ око полијелеја који виси о највишем кубету цркве дечанске и којега пречник износи четрнаест стопа. На дашчицама од туче које се налазе у осам ланаца на којима виси тај округ, изливен је на свакој *крст са четири оцила*.¹ Ту би била најстарија слика онога грба с којим је Србија као кнежевина почела свој државни живот, а који се и сад налази на прсима двоглавоме орлу грба Краљевине Србије.

Из ових бележака купљених по споменицима прећи ћемо опет на споменике нумисматичке.

На новцима које је Љубић приписао Деспоту Стефану нема ниједног који би носио орла. Али у збирци Његовог Величанства Краља Милана налази се новац Деспота Стефана, на коме је с једне стране на средини двоглави орао с крилима у полету, као што су и на горе наведеним сликама, и коме у округ стоји натпис **ДЕСПОТЬ СТЕФАНЬ**. С друге стране је Исус Христос у овалном кругу, а око овала налази се с обе стране по један кринов цвет, хералдички знак, који се први јавља и који скоро никако не ишчезава на српским новцима. Из овога се поуздано извести може, да деспоту Стефану припада и новац штампан од пок. дра Ј. Шафарика на табли VII, под 91 уз Гласник III. На том новцу има такође слика двоглавог орла с крилима у полету.

На послетку долази као завршетак новац деспота Стефана Бранковића (Ђурђева сина), на коме се види орао.

Тaj је орао истина једноглав, али је слика грба за то у пуној хералдичкој форми. Насликана је у Љубића таб

¹ Јуришић Г. Дечанскій првенецъ, 30.

ХПИ, бр. 29, а описана на стр. 181 његова дела, где се из описа види да се у више екземплара налази сачувана. Ту је орао на троугластом штигу; и њему су крила у полету, али јаче раширене. Над хералдичким штитом налази се шлем с волујским роговима као членком, који су у Европи често употребљавани као членка, и који су у нас у XV веку Бранковићи почели на членке метати. Натпис је просто **ДЕСПОТЪ**.

На крају, дакле, пред сами пад свој, без сумње утицајем западнијих области, и вაљда нарочито Босне, у којој се потпуно хералдичка форма грба из раније развила и утврдила, видимо где и Србија почиње усвајати потпуно хералдичку форму. Тада је новац, у осталом, једини, на ком су Бранковићи оставили свој породични грб лава, и усвојили место њега земаљски грб орла, којим се кнез-Лазарева породица толико служила, и који је управо за владе те породице постао симбол државног јединства и владајачког достојанства у Србији.

VI

Хералдички обичаји за Бранковића, до пропasti државне и на печатима.

У претходном чланку ми смо већ на завршетку свога посла; скоро сав хералдички материјал који нам је на расположењу претресен је и разјашњен. Остаје да још неколико погледа бацимо на новце последњих српских владалаца и великаша на којима нема орла, пошто су нас у претходном чланку забављали само они новци на којима се двоглави орао налазио.

Тако на новцима деспота Стефана још долази крст (Љубић, tab. XII 13) којега су углови испуњени словима од потписа **ДЕСПОТ**; на другом једном новцу истога владаоца (Љубић, tab XII, 22) натпис је **ДЕСПОТ** на једној

страни, а на другој је крст и у угловима његовим, где данас стоје оцила, положене су звезде. На новцу 20 исте табле око потписа **ДЕСПОТЪ** стоје два крина и четири звезде. Звезде су али друкчије распоређене око крста и на новцу 21 исте табле, где је натпис **ГИЉ ДЕСПОТЪ**. Кринови долазе и иначе на новцима деспота Стефана, што се може видети у Љубићу на табли XII под 5, 15 осим оних који су већ споменути.

Породица Бранковићева која је, као што је познато, још за Лазарева времена имала засебне земље и у њима своју засебну управу, држи почињући још од Вука Бранковића засебно место и у нумисматичним споменицима, од којега као да једини изузетак прави онај новац Стефана Ђурђева Бранковића, који је напред спомињат и који носи правилан хералдички грб са членком бивољих рогова на шлему и сликом орла на штиту. Још познати старешина те породице Жупан Бранко припадао је у ред оне неколицине великаша Душанових, који су имали право да кују новце. Од њега је сачуван новац са натписом **Г ЖУПА
БРАНКО** (Љубић, XV таб. 18) и на њему је шлем с членком, на којој је ружа у колуту, а горе врх ње три цвета (по свој прилици крина). Бранков син Вук Бранковић оставио је иза себе више новаца, као прави владалац. Тако Љубић има од њега на табли XII осам и на табли XIII четири, свега једанаест варијетета насликаних. На новцима је његовим обично прост натпис: **Вљикъ, Вљковъ динаръ, Глагокеринъ Влкъ**. На једноме је прост шлем без членке, што је значило племићство. На другоме долази слика лава који корача. Ту је најпре (Љубић XIII, 2) Бранковићев лав изведен. На једном новцу (Љубић XII, 25) Вук је у свечаном оделу нацртан стојећи; у десној руци држи четвороструку заставицу, а покрај њега с десна находе се три звездице. На слици Вукова новца на табли XII, 20 у Љу-

бића види се кринов цвет. Сви, дакле, елементи који се виђају на новцима потоњих Бранковића налазе се већ и на новцима Вуковим.

Новци Ђурђа Бранковића одликују се великим разноликошћу, и лепотом искачу између свију српских новаца. На њима се види да уплив ренесанса није мимоилазио Србију. Лавови су израђени не с наказном невештином која се види на сликама готово свију немањићских новаца, него с извесном лепотом која се и у словима и у целој осталој изради јасно огледа. Лав, који је био породични грб и који је сад са узвишењем породице на владалачки престо српски заменио народни грб, израђен је на новцима под 5, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 22, 23 табле XIII у Љубићу. На новцу 11 израђена је глава Ђурђева у размеру колики је новац. На новцу 13 израђена је опет у размеру колики је новац глава Исуса Христа с лепотом која се од наших новаца само на томе новцу види. На новцима под 14, 15 насликан је Ђурађ у маломе с круном на глави, седећи на престолу и држећи у десној руци го мач, а у левој земаљски круг с крстом. На новцу 16 насликан је Ђурађ стојећи, с круном на глаши, држећи у десној руци го мач, а у левој земаљски круг с крстом а огнут дугом хаљином која је испод грла закопчана. Доња хаљина, преко које је појас, такође је дугачка; глаша је с брадом и дугачком косом; круна отворена. И кринови су на Ђурђевим новцима лепше израђени. Они се налазе око лава или сами око натписа као једино хералдично обележје као што је на новцима 24, 25. Звезде се такође виде на новцима Бранковића, где где саме, где где опет заједно са криновима.

Новце Ђурђева сина Стефана Бранковића, које му Љубић приписује и који се одликују членком бивољих рогова већ смо горе помињали.

Новце Балшића који први међу српским новцима показују чисту хералдичку слику грба такође смо горе помињали.

О осталима нема се шта особено рећи.

Још нам је остало да прегледамо печате од времена владе Душанове па до свршетка старог хералдичког периода.

На жалост стари српски печати нису како ваља издати. Њих је сачувано од свију владалаца и знатних личности толико колико би за науку довољно било да им се карактер проучи и обележи, али се за сад само зна где су; о некима се зна и шта на њима има, а о некима се не зна ни то. Била би велика корист за проучавање печата и хералдике, да се и сви печати покупе и издаду онако како су већ стари новци покупљени и издани толико да се њима мало шта ново може додати. Овде ћемо ипак по ономе што је познато да кажемо свој суд о печатима и да обележимо колико је и докле хералдика утицала на састав печата.

По материјалу који је пред нама изгледа да су форме и упливи византинизма, који су у почетку дали правац облику печата, на печатима јачи отпор давали хералдичким упливима запада, него што се то на новцима чинило. Овоме ће бити и ситних обичних узрока који су из природе послова и од личности мајстора и радника потицали. Познато је да су руде у Србији почели обрађивати, па су и после обрађивали људи са запада, тако звани Саси, међу које се одмах с почетка мешало доста Италијанаца. Мајстори који су у почетку у Брскову новце ковали морали су бити Италијанци. Отуд ми на новцима видимо уплив италијански, и отуд су многи новци Урошеви и Милутинови са свим слични с новцима млетачким. Трговачке и индустијске везе (нарочито западних и приморских) српских земаља са Италијом узрок су и латинским натписима, а тим истим путем и другим ситнијим западним обичајима, па

и хералдици. Великаш Душанов Оливер ковао је сребрне новце за то што је имао богате сребрне руднике у Кратову. Или они људи са запада који су његовим рударством управљали, или архитекти који су му задужбину Лесново градили могли су му помоћи да се реши да почне употребљавати орла. Што се орао у споменицима Лазаревим види само на споменицима архитектурним могло би се томе истом узроку приписати. Што деспот Стефан, а особито Бранковићи, почињу у томе много већма улазити у западне обичаје и већ одсудно усвајају хералдичке знаке, дошло је самим током времена, нешто као развитак из ранијих почетака, нешто пак из земаљских са западом јаче везаних интереса и свеза.

Што се печата тиче, општи византијски тип из времена после васпостављења икона, у које доба и наша историја пада, био је да печати на једној страни носе лик Ис. Христа, Богородице, или којега свеца који је патрон оноге чији је печат. На другој страни био је натпис или лик владаоца или онога чиј је печат. Ако је лик, натпис је текао у около; ако лик онога чији је печат није стављен на печат, онда је натпис био изведен у положеним линијама на другој страни печата.¹ Такви су и они печати српских владалаца које смо горе описали. Још је у Византији био обичај служити се са више печата. На истоку се и сад виђенији људи служе по томе византијском обичају са три печата, једним службеним и великим за писма и исправе, једним само за писма, а једним за свим приватне ствари, на ком и нема имена, него је место имена каква тајanstvena изрека под којом се води кореспонденција, за коју се не жели да буде познато од кога је. И по материјалу били су различити ови печати. На нашим споменицима сачувани су печати од злата, сре-

¹ Види горе већ један пут наведену књигу Dr. A. Mordmann-a *Sur les sceaux et plombs byzantins, Constantinople 1873*

бра,¹ воска; а у Византији били су у обичају и оловни печати, који су се на свим приватне ствари метали. Међу нашим печатима разликују споменици вјеровани, висуки, обични и обичајни, знаменити, велики, средњи, обестрани.² У дубровачким записима из времена Душанова још се спомињу тајни печати, којима се краљ служио (Пуцића Српски споменици II, 9, 11). На једном печату краља Вукашина чита се натпис **Краљ Вукашин пръстен** (Mon serb. 181). То би био мали печат, мани од великих висујућих печата. Описи печата који за овим долазе јасно показују да су се печати, особито златни и сребрни, за поједина писма нарочито ковали или избијали, пошто се налази печата по композицији и натпису са свим једнаких или израде различите. Отуда без сумње велика различност која се види у печатима једнога истог владаоца. Све пак што нам наука казује о печатима византијским, ми у потпуности налазимо и на печатима нашим.

Све печате, за које сад знамо, можемо поделити на гомилу византијског облика која не зна ништа о грбу и хералдичким знацима и на гомилу западног облика, на којој се виде грб и хералдички знаци.

У Аврамовића Опису таб. VIII, под 9 има један печат Душана као краља, где је на једној страни насликан архиђакон Стефан с кадионицом у руци и с кружним натписом у околну, а на другој краљ под круном затвореном, с које висе доле с обе стране о некој врвци по три крупна зрна бисера. Краљ је у свечаном оделу с брадом и великим брковима; у десној руци држи крст с две пречаге, а у левој смотану хрусовуљу. Натпис је око патрона: +**Свети**

¹ Један сребрни печат на царском писму Душановом 1352 записан је у дубровачким књигама. Пуцић Српски споменици, II, 23.

² Даничић, Рјечник из књижевних старина под Печать.

Брзине
негаш.

Степанъ првомѹсеникъ архидијеконъ и постол; а око краља:
+Стефанъ краљ въ христа бгл керн краљ србскихъ ѹмъ и по-
морскихъ. На печату који је на повељи манастира Зографа
 и коју је Душан као цар дао, с једне је стране Исус Христос,
 а с друге цар с круном, држећи крст у десној а да-
 ровну повељу у левој руци. Ту пише **Сфь царь србскихъ и**
поморскихъ ѹмъ. Са патроном архиђаконом Стефаном и обич-
 ним потписом у златном лиму има печат у Народној би-
 блиотеци на писму штампаном у Гласнику XXVII, 285. У
 делу Бернарда Нани *De duobus imperatorum Rassiae num-
 mis, Venetiae 1750, 1752* има печат златан Душанов са
 повеље дате Которанима, али пошто је на печату с обе
 стране цар, што никад не долази, пошто је натпис руски,
 то ће печат извесно бити лажан, нарочито ако је при оној
 дипломи коју је Миклошић под CXXX 1351 стр. 149 у Mon.
 serb. наштампао, која је преписивана, и у њој без икакве
 сумње има лажних места, пошто се Данило час зове ар-
 хијепископ, а час патријарх. У Пуцића Српским спомени-
 цима, књ. II, 9 дубровачки записи Душанова времена говоре
 о неком писму Душановом *secreto regis Rassie*, а на страни
 11 помиње *litteras Regis Raxie bullatas duobus sigillis sec-
 retis ipsius domini Regis*, а на стр. 17 под годином 1342,
 2 Октобра записан је садржај писма *cum sigillo cere pen-
 dentis giale sculte figure regie sedentis in sedia*. Тада је
 печат од воска одговарајућему Урошеву од олова који је
 горе описан и који се у Љубићеву делу насликан налази.
 Без сумње је и тамо друга страна носила архиђакона
 Стефана.

На реду су нам печати Душанова сина цара Уроша.

Златан печат Урошев који виси о црвеној неоплете-
 ној свили на повељи датој Хиландару објавио је Д. Ав-
 рамовић у Описанију на табли XIII под 10. Ту је с једне
 стране свети Стефан с кадионицом у руци и с натписом
Си Сфь првомѹсеникъ и архидијеконъ; на другој је цар са

затвореном царском круном, с које виси бисер; у десној руци држи крст са две пречаге; леву држи на срцу; по празном пољу има натпис: **СФЬ ЦР ВСЕ СРЪБСКЕ ЗЕМ Н ПОМОРЬСКЕ И ГРУКЕ.** Хералдичких знака никаквих. Истога је састава, и ако је друкчији и златни печат Урошев на хиландарско-јерусалимској повељи коју је преписао др. Ј. Шафарик у Гласнику II, 292. „На црвеној непреденој свили, стоји тамо, виси златан печат великом талиру подобан, ког предња страна или лице показује лик светога Стефана, држећи у десној руци крст, а у левој руци ка-дионицу, с натписом око овог следујућим: †Прокомүченикъ архиђаконъ стѣфаниъ; на другој страни изображен је цар Урош под круном у царској одежди држећи у десној руци двоструки крст, а у левој кратак скиптар; око њега стоји натпис **СТЕПАНЪ КЪ ХА БА БЛАГОВѢРНИ МЛАДЪ ЂРОШ**“. Бернардо Нани у своме горе поменутом делу спомиње златан печат цара Уроша са повеље дате Которанима, који је и по натпису (осим што пише **Стефаниъ Ђрошъ** место само **Стефаниъ**) и по свему једнак с оним Душанове повеље Которанима који је мало више описан. О овоме се другом оно исто може рећи што и о оном првом.

Од краља Вукашина има само један печат сачуван, неиздан (ма да је у Бечу) и описан недовољно. Тада је печат на писму од 5. Априла 1370, и њим се потврђују права Дубровчанима. Непотпуни опис тога печата налази се у књизи „Србски споменици, собрани трудомъ Павла Карано-Твртковића, Београд, 1840“ на стр. 77. На печату је, по томе опису, „у среди човек до половице, на глави му круна, а на круни крст; а око њега од врха до дна и с једне и с друге стране по један цвет. Наоколо уписане су ове речи: **Благовѣрна краљъ Вѣкашиниа прѣстенъ**“. Штета је, што није забележено какви су они цветови са стране. Да ли су кринови? Било би врло знатно, ако су кринови, јер би то био први краљевски печат с хералдичким знаком. Најпре

може бити да су то гране као што су оне на Аврамовићевом снимку печата кнез-Лазарева таб. IX, бр. 11, који ће се сад описивати.

Сребрн, па позлаћен печат кнеза Лазара налази се на даровници којом је син његов, без сумње у почетку владе, потврдио Хиландару поклон сребра из новобрдског обилија. Печат је тај сребрн, па позлаћен, и снимак је наштампао Д. Аврамовић у Описанију на таб. IX под бр. 11. Израдом и шарама он у неколико одступа од пређашњих, али састав му се ничим у главноме не разликује. На једној му је страни архиђакон Стефан са светитељским кругом око главе, држећи кадионицу у десној а цркву у левој руци. И с једне и с друге стране светитеља виде се у полуокругу цветови. Натпис гласи: **†сты стефани пръкомоученикъ хвь.** На другој је страни Кнез Лазар с царском затвореном круном на глави, у десној руци држи крст, а у левој повељу у смотку. Из ногу кнежевих иду на више те полуокругом испуњају празно поље око кнеза две гране с дугачким листовима. Натпис гласи: **†въ ха ба благоверни кнезъ лаџарь.** Други печат описује др. Ј. Суботић у Срб. Летопису 1847, IV, стр 57. Он је на дипломи раваничкој која се и сад налази у манастиру Раваница у Фрушкој Гори. Он га описује овако: „Печат виси о лепом дебелом гајтапу од црвене свиле, са китама на крајевима, који гајтан пролази кроз печат жут, по свој прилици сребрн па позлаћен. Овај печат, округао, има у пречнику 0.097 м. а дебео може бити на 0.013 м. С једне стране печата види се Христос седећи с раширеним рукама са писменима **Ис Хс.**; у наоколо међу линијама **†Възнесе се къ славе хсе бе нашъ радость сътвори възенникъ.** С друге стране види се човек с брадом и брковима, круну на глави имајући, крст у десној руци, а леву на прсима држећи, у дугачкој одећи, опасан, до колена видећи се, с натписом у наоколо **Къ ха ба благоверни кнезъ лаџарь гиъ въсоѣ србскон и помориє**

žemli. Један печат Лазарев налази се и на писму једном дубровачком штампаном у Пуцића Српским споменицима II, 29—30. Описан је овако: у среди некакав лик као спаситељев или којег свеца, али се не може добро распознати, а около су ова слова: **по милости божијен Стефанъ къ . . . благовѣрни кнезъ.** Писмо је из 1388. И ту је, дакле, исти горе описивани тип.

Да поменемо овде и једну црквену заставу из Моровића, коју је нашао и у Starinama XII, 258 описао В. Качановски. Она сечувала у старом граду у Моровићу, у православној цркви која је порушена, и сад се чува у новој Моровићској цркви. На главној страни заставе приказује се с десна сунце уз натпис **слице**, у средини слика св. Димитрија с натписом **стыни мух димитре**; с лева је **хс**. Испод натписа на десној страни пише: **црковь юже створи Крль (З)рошë къ Уръион Гори хр . . . стъни (Тро)-ицъ**; на левој страни **гра(д) Призренъ**. На другој страни се показује слика св. арханђела Михаила с натписом **архангель Михаилъ**. В. Качановски није ни речи казао о боји заставе. Он само напомиње, да је она по облику веома слична заставама које се и данас у Русији употребљују, и није онако широка како су данашње заставе по српским црквама, с додатком да ће облик бити византијски. Вредно би било да се ова застава боље опише, а ово што смо навели ставља је у ред споменика који имају потпуно византијски стил.

Откуда је Ј. Рајић узео онај печат Кнез-Лазара који је у почетку његове треће књиге наштампан, није забележио. По довде наведеним аутентичним споменицима прећашњега и Лазарева времена, печат као што је онај у Рајића наштампани, није могућан. Он је, по том, или истога извора којега и познати ликови српских владалаца у истој књизи, то јест измишљен за заглавље главе о Кнез-Лазару, или ако је од некуд снимљен, онда је онамо ла-

Моровић.
Васлава.

жан и онога постања којега горе наведени натпис на крсту Душанову или печатима повеља каторских. Ни форма орла, ни срце на грудима орла, ни облик круне, ни положај крила, ни симболички знаци на срцу што је на прсима који се на тој Рађићевој слици виде, не одговарају обичајима онога времена и карактеру који се на осталим несумњиро аутентичним печатима види. Од некуд памтим, да и на повељи Лазаревој у Горњаку има двоглави орао; али је и то позан посао, пошто повеља горњачка није оригинал него препис из половине прошлога века,¹ и преписач се могао са свим добро послужити Жефаровићевом Стематографијом о које ћемо критичкој вредности и аутентичности извора имати прилику да позније говоримо.

Печат деспота Стефана на даровној повељи хиландарској датој 4 Јуна 1411 у Јагодној (Јагодини) наштампао је Аврамовић на таб. X свога Описанија. Тадај печат је сребрн па позлаћен, виси о црвеној неоплетеној свили, лепше је израђен, и има на првој страни слику Христову који левом руком држи књигу у које се на корици види крст, а десном руком благосиља. Око светитељског круга стоје слова **ИС ХС**. На Христу се јасно види горња хаљина огрнута. На другој страни је слика деспотова. На њему се јасно види отворена круна. Из венца од квадрата, коме је свакоме у средини драги камен, дизала су се на тој круни четири триугла, и перваз њихових двеју горњих страна свршавао се у хералдичку слику крина. Та хералдичка слика крина висила је и од круне на ниже.

¹ Јоак. Вујић који је први издао те повеље, пише у Путешествију по Србији на стр. 73: На первом писмени Буки стоје седам провинција изображене како ти Трибалија, Србија, Мисија, Македонија, Босна, Хумија, Сирмија и Расија, а доле под писменом Буки стоји свет са скриптом. Коста Поповић (Пут лицејских питомаца. Београд 1867, стр. 39) каже да тоганичега нема, и напомиње да су преписи рађени 1750, и да Горњак нема правих старијина. О овоме ће на крају ош бити говора.

Деспот има кратку браду и ократке подебеле бркове, у десној руци држи крст, а у левој повељу. На пошироком појасу дугачке деспотове хаљине, на широком доњем рубу, на запонцима и неком рубу на врху рукава види се драго камење. Преко леве руке виси му крај од појаса онако окићен као и појас сам, али као да је шири. Мало на којој слици да се одело тако лепо прегледати даје. Натпис је у два реда крајем у околну и гласи: **†Въ хса бга благовѣрни деспотъ Стефанъ и гдъ все срѣбскн ѡемлє и подоѹнавскн.** С овим печатом има да се спореди други без датума којим се Хиландару неке међе утврђују, и који је Аврамовић у истом делу на табли XI издао. И тај је сребрн па позлаћен, и он виси на црвеној неоплетеној свили. Натпис је исти, пако је на ново резан и с неким ситним правописним разликама. Слика деспотова је онака иста, с истом (ма да је друкчије нацртана) круном, али је хаљина на деспоту са свим проста, с обичним первазима, спред расечена (као долама). Појас је такође обичан, и од њега је један крај превешен преко леве руке. Један печат има на писму којим су 2 Декембра 1405 потврђена права Дубровчанима. Не знамо шта има на њему пошто је Миклошић (Mon. serb. 269) саопштио само потписе с печата. На том је печату од интереса што се уз деспота Стефана помиње и брат његов **гнъ Вљкъ Стефанъ.** Али најзначајнији од свију печата деспота Стефана јесте онај печат на даровници Милешевској, који по Српско-Далматинском Магацину за 1844 Миклошић наводи на стр. 335 његових Monumenta serbica. Тада је описан у реченој књизи Српско-Далматинског магацина на стр. 127 овим речима: „Испод потписа (превеликим начелним писменима испреплетана) кроз четири јамице провучена је исплетена црвена свила (ибришум), о којој велики печат као највећа људска шака, од жутог воска и смоле учињен, виси; на печату је около с доста повеликим писменима уписано, но тешко се прочитати може

*Србо
Стефана
деспота.*

следујући натпис: **Къ Христа бога благовѣрныи и христолюбивыи всѧмь Срблѧи и Подвнѧкѹ деспотъ Стефанъ.** На среди печата има један знак, налик на клеште велике. У глави је од клешта орао двоглавни без круне и то с мало перја, у ногама не држи ништа; у пожицама од клешта има други опуни знак, мени се чини да представља град или тврђињу; испод тога знака су три мала цветића, а изван клешта по један већи цветак са стране. Ова диплома храни се у манастиру Савини.“ Незадовољан свим писах пред јесен 1878 преосвештеном епископу бококоторско-дубровачком г. Герасиму, и на велику жалост, добих одговор да те дипломе сад у манастиру никако нема. По томе се спрам горе наведеног описа морамо довијати шта је било у томе презнаменитом печату. Ја држим да је шлем с членком оно што се описаоцу учинило да су клеште, и да су членка или гране или рогови, па је међу њих уметнут орао. Што се описаоцу учинило „опуни знак као град или тврђиња“, оно држим да је шлем сам, па се описаоцу, коме хералдика није позната, и особито како је мало искварено, учинило да је град. Форма орла тако праста како је описана потпуно одговара осталим познатим нам slikama орла из тога времена. Цветови мислим да ће бити кринови, које је деспот и иначе на своје новце метао.

Овај је печат знатан за то што је у свечаним висућим печатима представник групе печата рађених не по византијском старијем, него по хералдичком новијем и западноевропском начину, макар да не можемо рећи да је и тај начин потпуно остварен, пошто нема штита. И пошто смо довде разматрали и изучавали само печате византијскога облика, то ћемо сад од овога милешевског деспот-Стефановог печата вратити се натраг да побројимо све оне печате који су нам се у западноевропској хералдичној форми од наше старине сачували.

Значајно је, да се тај низ печата отвара доста рано, скоро сто година раније, усамљеним хералдичним печатом једнога претендента из краљевске династије Немањића, Владислава сина Драгутинова, за којега се 1293 удала Млечанка Констанција Мавроцена или Морозинијева. Њена слика налази се у Млецима у палати Морозини, и по том оригиналу старањем кнегиње Јулије М. Обреновићке има једну копију и Народни Музеј у Београду. И за живота Милутина, одмах после смрти Драгутинове, Владислав је покушавао да влада, али га је Милутин затворио, и у том се стању он налазио све до смрти његове. Стефан Дечански је имао посла с њиме, и морао га је савладати, али по писму које се сачувало у италијанском преводу у дубровачкој аркиви (Пуцић II, 4) он је неку годину владао приморским српским земљама и свој двор у њима држао.

Ту се он као краљ српски за нешто намирује с Дубровчанима 25 Октобра 1323 године. У запису дубровачком, говорећи о томе писму, писац га назива litteras vel privilegium vel povelliam domini regis Vladislavi sigillatas s: gillo cere albe in quo sigillo erat ymago unius teste cum capello super caput in quo erant scolpite in lingua sclavonesca infrascripte lictere videlicet: Stephan a dio fidele servo. На томе се, дакле, печату налазио грб корњаче или пужа с љуском на глави, и са словенским натписом који је могао гласити **Стефанъ Христоѹ вѣрныи рабъ**. Има и један новац од њега сачуван, опет с латинским натписом: Moneta Vladislav (Љубић VI, 7). На слици која се види на новцу круна му се разликује од круна сувремених му правих владалаца српских, ма да је отворена. Венац круне је искићен честим редом крупнога бисера, а горњи део не излази у четири крина као на краљевским крунама српским, него се извија у нешто чешћи накит цветних листова. Овај претендент очевидно је био већма познат са западним животом. Ожењен Млетачкињом имао је веза и са угарском

и са италијанском господом. Мати Анрије III Краља угарског, такође Млетачкиња, тетка је била жени његовој, а Анријин супарник Карло II сицилијски краљ, поклонио је војводство Славонију са неким земљама у Славонији њему као *primogenito filio illustris principis Stephani, regis Serbiae* за искрену оданост и услуге, писмом датим му 19 Августа 1291., дакле на годину пре него што ће се оженити Млетачкињом Морозинијевом.¹ Од њега, дакле, имамо први хералдички печат у нашим старијима.

За овим долази печат с воловском главом на клетви некаква Тврдислава Угљешића, по свој прилици суседнога хумског властелина, коју учини Дубровчанима. На тој клетви нема датума, и Миклошић ју је ставио међу 1300—1300 годину (Mon. serb. 149). И ту је печат са хералдичким знаком.

Још најчистији, и позније толиким аутентичним споменицима потврђен јесте хералдички печат Вука Бранковића, којега такође можемо назвати претендентом, пошто је он као засебан владалац управљао једним делом земаља српских још поред Лазара. Августа 1388 калуђери јерусалимски дођу у Србију по доходак који су им завештали српски владаоци. Јаве се кнезу Лазару, и он их упути Дубровчанима писмом, на коме је печат византијске форме, горе описан. Јаве се Вуку Бранковићу, и он их такође упути Дубровчанима писмом, на коме је „печат мали: у среди звер као лав, а около . . . **Благоврни кнезъ**“ (Пуцић, Споменици II, 30). То је најстарији траг Бранковићевог лава, а у једно јасан споменик чисто хералдичкога печата. Има још печата Вукових, али они нису описани. На златном печату једне повеље дате манастиру св. Павла у Св. Гори од синова Ђурђевих и жене његове стоји просто **Какъ**, и Аврамовић (Опис. 76) ништа више није забележио.

¹ Писмо то издао је Фр. Рачки у *Arkvu VII*, 20.

Да се деспот Ђурађ Бранковић служио лавом као својим хералдичким знаком, то нам је јасно из његових новаца. Иначе, ма да Ђурђево време није сиротно споменицима немамо пред собом ниједнога снимка печата из његова времена. Д. Аврамовић у Описанију 75, бележи повељу дану манастиру св. Павла 6 Дек. 1456 у Смедереву од Ђурђа и сина му Лазара, при којој је „печат од воска и на њему лав“; а мало даље (стр. 78) бележи другу дату од Ђурђа руском манастиру, на којој нема године и на којој је такође „печат од воска и на њему лав.“ У Миклошића *Monumenta serbica* имају три четири натписа саопштена са печата Ђурђевих, али нигде није назначено да ли на печатима још што има. Тако на потврди дубровачких права коју је са синовима Гргуром, Стефаном и Лазаром дао 17 Септембра 1445 у Смедереву, има висуји печат са натписом **Въ Хръста бга благокърни хрстолюбиви господиъ сръблѣмъ и подвигъю гюръгъ.** Ниједном речју није назначено шта има насликано на обе стране печата. На писмима кћери Ђурђеве, царице Маре, која су штампана у *Mon. serbica* на стр. 514, 536 и 537 печат је деспота Ђурђа са натписом **гнъ деспотъ гюръгъ.** Такав натпис долази често на Ђурђевим новцима, и свагда је на истим новцима и лав. По томе би се могло судити, да је и на овим печатима лав као што је на новцима који такав исти натпис носе.

На квити коју је 12 Августа 1457 деспот Лазар дао Дубровчанима за примљене новце има такође печат који носи натпис: **Милостю божијој гнъ сръблѣмъ деспотъ Лазаръ** *Mon. serb.* 477. Није назначено има ли још што осим натписа и шта је на другој страни, али ће по свој прилици бити уобичајена слика светитељска.

Има и од Лазарева брата Стефана висуји печат опет на квити датој Дубровчанима 14 Декембра 1457, на коме је натпис: **десноточникъ стеванъ.** С истим натписом без сумње и исти такав печат има на опоруци Дубровчанима датој

1 Октобра 1476. Да ли на томе печату, којега натпис не гласи по византијском обичају, има и какав хералдични знак није забележено. Врло могућно да је овај деспот који је ковао новац с чисто хералдичким знаком, имао и печате у потпуном хералдичком стилу. На повељи Ивана Црнојевића од 4 Јануара 1485, којом оснива манастир на Цетињу има печат у коме се на једној страни у равним врстама по преко чита натпис **ИВАНЪ ЦРНОЈЕВИЋЪ ГОСПОДАРЪ ЖЕТСКИ**. Другу страну целу испуњава двоглавни орао с крилима у полету и с простим круницама од шиљастих листића над обадве главе.¹

Сав овај ред поступнога развића сјајно завршује један печат сина Стефанова Ђурђа Бранковића. Али пре него што њега наведемо, разгледаћемо најпре златан печат мајке истога деспота Ангелине и синова јој Ђурђа и Јована на хрисовуљи датој 1499 манастиру св. Павла у Св. Гори. Тај печат је наштампан и описан и у Гласнику III, а и снимак му је објављен на таб. VIII бр. 88 исте књиге.² На првој страни тога печата израђена је лепа слика светога Ђурђа који се бори са аждајом и око њега натпис: **†СТИ КЛОМНУЄ ГІЕОРГІЕ ПОМИЛУН ѢРБИ СВОЄ**, а на другој страни у средини печата стоје оба Ангелинина сина Ђурађ и Јован с натписима. На свима су отворене круне онаке какве су описане на печатима деспота Стефана Високог.

¹ С. Мијутиновића Ист. Церне Горе. Београд 1835, стр. 4. Црнојевићи су живели после у Млецима. И. К. Сакцински (Arkv I, 44) нашао је да је грб те породице: гола рука која на модром пољу пробада мачем полумесец. Диканј так помиње да су Црнојевићи, у Млецима убројани у племићство млетачко, имали као грб златнога двоглавног орала на првеном пољу с круном и раширеним крилима. (Illyricum vetus et novum. Posonii 1746, 135). Ово се барем слаже с горе наведеним печатом Ивана Црнојевића.

² Исти тај печат у таком истом снимку штампао је још Јов. Рађић у III књ. своје Историје, егр. 316.

Али на печату Ђурђа Стефанова Бранковића који је на неком писму датоме скупштини угарској, видимо још јасније изражену мисао коју је Стефан на свом новцу најпре изразио. На томе печату нацртан је штит хоризонталном линијом на две поле пресечен. У горњој већој половини налази се двоглавни орао, а у доњој су смештена два мања грба, од којих је на десном лав, а леви је правим положеним линијама на пруге израздељиван.¹ Овај је, дакле, Бранковић узео државни српски грб као такав, приодавши му грб породични, и усвојивши на своме печату потпунце хералдичку западно-европску форму. Ово што је у Србији овако споро, с неким затезањем и с неким непрекидним колебањем међу старијим византијским и у новије доба сачуваним западно-европским обичајем ишло, у Босни се и у Зети свршило много раније. Балшићи су одмах још с крајем XIV века имали на својим новцима чисто хералдичне грбове. Босна је takoђе за рана у својим печатима и новцима показивала чисто западне хералдичке форме. Да се у западним крајевима нашега народа, нарочито пак у Босни и Херцеговини, хералдика раније и јаче него на источним странама утврдила, имамо поред онога што је довде наведено, сјајан доказ у надгробним споменицима које је нацртао и описао Мориц Хернес (Moriz Hoernes, Alterthümer der Herzegovina. Mit 34. Abbildungen Wien 1881). На многом гробном камењу појавише северозападне Херцеговине које се ту описује налази се штит, и то скоро увек турнирски штит (тарча) готово четвртасте форме, како је био у обичају XV века. Осим штита налазе се иначе на гробном камењу или на крстовима или на голим пољима покрај празна штита на камену хералдички знаци, и то појавише полумесец и звезда (fig. 2, 11, 18, 20, 23, 26, 27, 29); лав с накострешеном гривом (fig. 28); рука у оклопу

¹ Описао F. Firnhaber, Beiträge zur Geschichte Ungarns, s 135 види Јагића Archiv IV. 507.

која држи мач наслоњен на земљу, а више мача се види полумесец (fig. 25). На слици 12 стр. 54 на једном камену на доњој страни израђен је прави штит о коме ћемо одмах говорити, а горе је прави турнир. Два вitezа са шлемовима на коњма бију се копљима (цилитом); с једне је стране коло жена и вitezова у шлемовима које игра, с друге су две жене, које може бити имају нешто да изврше у церемонији. То је на гробљу у Борју више Клобука у долини Требижата. На једном месту (fig. 28) имају папски кључеви и звезде. На два места види се прави јасно хералдички израђен грб. Прво је на мало пре споменутом месту у Борју, где је штит четвртаст, оздо заокругљен, по средини с доњега краја на више пресечен појасом празним, више кога се горе налази полумесец, а доле звезда. Тај је штит на два мача који се испод њега један оздо други озго поклапају. Друго је штит на камену у Черину, на једном мачу, пресечен на два троугла појасом из горњег десног на доњи леви крај. Појас је састављен из две узане пруге, између којих се пружа двострука цикцак-линија. У горњем троуглу налази се венац. Форма оба ова штита упућује нас потпуно на петнаести век.

Али што се тиче Босне, опет је, при свем том, сигурно, да она свој државни грб још није била потпуно израдила, или да на њу потпуно није наишла.¹ И у Србији се мисао о државном грбу, исказана најпре у Оливеровим краљевским орловима, дизала мало по мало кроз тегобе с којима се Србија од смрти Душанове у напредак имала непрестано да бори. Ту мисао живо је прихватила и напред кретала Лазарева породица, особито син његов Стефан, који се много трудио да своју земљу уреди. С доласком Бранковића на управу земаљских послова дошао је под деспотом Ђурђем и њихов лав на место грба народнога,

¹ Види о томе Jägihā Archiv, IV 342. Ueber das alte Wappen Bosniens.

али су лава орлом почели замењивати сами Бранковићи као што претходне врсте сведоче. Да ово ништа друго не казује, него да се мисао о државном грбу није била како ваља израдила, сведочи још и та околност што је и грб Угарске позније коначно израђен. Но из свега ми можемо да изведемо ово као сигуран резултат.

1. У Србији се хералдика и витешка племићска организација по западним угледима почела утврђивати тек за владе Душанове. Било је, без сумње, и старијих грбова, нарочито у западним областима, али се живље почело на хералдiku мислити тек у време Душаново. Обичај је примљен непотпуно, и, спречаван многим другим неподесностима, напредовао је где брже где спорије; брже на западу српских земаља, спорије на истоку. Али га је време утврђивало, а томе је утврђивању доприносио и јачи додир са западним племићством поводом војевања с Турцима и наслонњања српске политике на западне земље, које је нападима и освојењима турским изазвано.

2. У Србији се исто тако споро и са сметњама почела израђивати мисао о државном грбу, који је у двоглавоме орлу обележен. Несумњиви су докази о томе; потпуно су јасне оне форме орла које је тадашња хералдика српскоме орлу дала. Далеко унапређена за времена Лазарева и нарочито сина му Стефана, та је мисао застала под Ђурђем деспотом, али је у његовим наследницима и на Црнојевића печату опет избила на површину и почела се јасније изражавати. У томе је ипак дотерано дотле, да ако потпуна хералдичка израда српскога грба у старој држави и није свршена, ипак се не може сумњати како би изгледао онај грб који би се израдио, да су то околности допустиле¹.

¹ Од шлемова сачуван је један који се приписује Ђ. Кастро-тићу. Он се налази у бечкој Ambraiser-Sammlung Inv. Nr. 243 a. и

VII

Литература о српској хералдици с почетка XVII века.

Истражујући хералдичке ствари српске, ми смо се довде с нарочитим разлогом чували литературе и свију литературних записака и извора у своме послу. Намера нам је била да извидимо шта нам говоре и шта нам могу казати споменици сами собом. И напред је изложено све оно што се по оригиналним споменицима сазнати могло. Из њих се јасно види како су уведени, како примани и до којег су развитка доведени хералдички обичаји у Срба. Пошто смо тако изнашли оно што се по хералдичким споменицима тачно може знати о хералдичким обичајима у Срба, можемо узети преда се литературу о тим хералдичким споменицима, и имамо с чим испитивати хералдичке традиције, које су до ћашег времена старијом хералдичком литературом сачуване.

Литература хералдичка могла је постати у осбитим приликама, у приликама у којима се и историјска радња у опште, различита од житија и летописа, развила.

описан је у Adler, *Jahrbuch des heraldisch-genealogischen Vereines in Wien*, V, 1873 на стр. 4. По том опису шлем је тај од белога гвожђа, понизак, с врха заокругљен. На десном крају налази се дебео канц с пређицом која је касније додана. По средини је око шлема ударена врвца од бакарног лима која је окићена позлаћеним ружама. Између тих ружа налазе се слова *im · re · ga · to · ge · bt* позним готским сптним словима. Наврх шлема је горњи део козје главе извијен у бакру и позлаћен. Посао је од веште руке. Знало се и до сад, да потпис не треба читати *Imprator*, али још нико није успео да загонетку објасни. Сорта и облик слова упућују нас, да мислимо на какав латински текст, на неку врсту војничког благослава који се у Скендербегово време доста често употребљавао. Могла би се прочитати овако: *Ihesus Nasarenus Principi Emathiae, Regi Albaniae, Terrori Osmanorum, Regi Epiri Benedicat*. Толико је о том написао В. Бехајм чувар збирке у којој се тај шлем и чува. Није забележено у чланку, по чему се зна да шлем припада Ђ. Кастроцију.

Да Срби све до послетка свога старога државног живота нису имали хералдичке литературе ни херолда једва вреди и доказивати. Нити споменици показују да је грађењем њиховим руководила рука која показује јединство, која би их стално водила, нити у литературним споменицима који су сачувани има трага о такој литератури. Имамо пак доста разлога мислити, да кад таквој литератури до сад трага нема, да ње без сумње ни било није, пошто нема изгледа да се на пољу старе литературе српске могу чинити проналасци који би досадашњи њен карактер променили и који не би били просте попуне онога што је до сад познато.

У западној или далматинској литератури, која је осим српскога рађена још и талијанским и латинским језиком нема ништа што би било сувремено нашем хералдичном добу. Кроз XIV и XV век није ни на западу било што релативно много друкчије од онога што се на истоку чинило. Литература, историјска као и свака друга, постаје струјом литературног укуса, струјом јачега духовног живота, коју начине силнији духови. Али и ти јаки духови обично добијају потисак с друге стране. Струја литерарна се носи као квасац. Може се додонити да на једном месту има пуно материјала у ком би се извесно врење могло пробудити, али да то врење ипак не постане, просто за то што је недостајао потисак или квасац. Другда се опет оно јавља и при околностима мање повољним за то што је случај хтео да потребни потисак или квасац за рана од некуд с друге стране дође.

Кад је српска држава пропала или — боље можда — кад су поиспропадале све државе српске испред турске најезде, катастрофа је била сувише силна, да би се могло што јаче створити из онако незрелих научних и књижевних стихија које су међу развалинама остале и које су могли од куће понети бегунци што су се по туђем свету

потуцати почели. Властела се упропашћивала и ломила у продужавању борбе, или се бринула о својој муци и не-вољи, коју је тако нагла промена положаја са собом донела.

«Свештенство које је у својим рукама имало литературу, стајало је под упливом једног погледа на те догађаје који је био сувише ограничен и једностран; оно се бринуло о вери.» Свештенство је, осим тога, било и само властелин, и имало је и у интересу вере и народности да се брине о одржању извора којима се даље држати ваља. Свештенство, на послетку, по свеколиком позиву и задатку своме није могло емигровати. Тим су бригама као гробом, као муклима ћутањем, покривене прве године народнога робовања, које је одмах иза пропasti српских држава настало. Остао је на мегдану готово једини стари вајкадашњи историк—народно памћење и народна традиција. И ми смо и у течају ове расправе и иначе имали прилике видети, како се народно памћење баш с особитом љубављу савило око истог оног трагичног периода који је катастрофом завршен, око периода који се почиње владом Душановом а завршује пропашћу држава српских. Тај период, отворен силним и многостраним духом Душановим, започео је у српској историји једно време необичнога покрета, једну експлозију чудне снаге, витештва и поезије. У непрестаном лому оружја и зле и добре судбине, то време се крха с неким трагичним величанством испред једне неодољиве и дивље моћи. Али кад се један пут по злуј судбини скрхало, њега су дохватили својим топлим дахом народно памћење и народна традиција, њега је опклопила топла љубав народне поезије и народне оданости, преносећи га из предела у предео, из племена у племе, с краја у крај изломљенога народа. Тако се тим путем и кроз дубоко осећање политичке несреће силно осетила мисао јединства, која је пројела све, и у свачијој се развијенијој или пробуђеној глави пренула.

Али је било још једно средиште које је из близа гледало српски лом и које је добро познавало све земље балканске, али је на целу катастрофу мотрило другим оком, духом интереса и симпатије, али неутралним, осећајући оно што пропадаше као своје и ако не као идентично. То средиште био је Дубровник, у коме можемо гледати главно место и представника свију осталих приморских места, која су трговину са Србијом водила и која су се судбином српском интересовала свакојако у друкучијем духу него унутрашњи српски народ, на коме се управо катастрофа збила. Покрај тога Дубровник је сав овај трагични лом и сву ову несрећу гледао из слободе и угодности, не пострадавши сам, не претрпевши скоро ништа у својим интересима. По истом обичају којим су се завађеним српским династима јављали свакоме посебице и једном за другим, радећи под једнако, увек код свакога ко је власт имао за потврду својих права, јавише се они и Турцима, и израдивши од њих нову потврду правима својим, почеше трговати даље по свима балканским земљама. Ма као равнодушно да су ови људи гледали духовни покрет који се зачињао у српском народу после велике политичке катастрофе, он их је морао интересовати. Ако га је народ дубљином своје душе осећао, Дубровчани су га најбоље разумевали; а они су први који су подлегли чарима тако да кажемо политичке поезије, која је јекнула после пропasti држава и господе српске. Све што се причало и певало по народу, могло се знати у Дубровнику, који се у неку руку и сам занесе за делима у којима су и његови људи радили, за јунацима с којима су и његови људи друговали и којима су саветници, помоћници и банкари били. Они се и сами почеше поносити том прошлости.

Ове мисли и ова осећања, напајана горе поменутом струјом нису могла остати без утицаја у Дубровнику, у ком је економно благостање ширило пут благотворном

утицају италијанске прерођене просвете. Новом пробуђеном литературном животу међу образованијим Дубровчанима није могућно било знати и слушати народне приче о југословенским местима, о краљевима и јунацима, а не осетити прохтев за историјским знањем, за истраживањем и распитивањем, а по том за бележењем и склаштањем. И што се могло поуздано очекивати, оно се заиста и збило. Баш у последњим десетинама XVI века морали су правити своје студије два историка Дубровчанина, који су се јавили као особит појав у литератури, ма како ниско критика морала узети апсолутну вредност њихових дела. То су Мавро Орбини и Лукарић. У тим баш делима сачувала нам се цела гомила традиција, које данас само за то можемо знати што су их они записали; у тим делима, а нарочито у делу Мавра Орбинија, сачувано је од заборава много суђење или мишљење о људима или поједини податак који данас ни критичном историји на одмет није. Често у књижевности и у умственом животу дела добијају цену не по својој апсолутној вредности, него по уливу који принесу времену и развитку. Улив опет зависи од расположења које се има у моменту кад дело изађе. Моменат у којем је изашла Орбинијева књига *Il regno de gli Slavi* (Pesaro 1601) био је особито згодан и удесан. У времена највеће турске силе, кад су још толико живи били стари спомени о бољим временима, оно је започело причати о делима краљева који су некад владали у Далмацији, Хрватској, Босни, Србији, Рашкој и Бугарској. Кад у тим земљама никад није било господства словенског, оно је причало о словенском царевању и краљевању. У томе се у ондашњим приликама налазио особити чар, особита сласт, коју су они већ и раније осећали, а која је сад неким начином засићена и опет надражена била. Ја мислим да се и национално и за прошлошћу онако одушевљено певање Ив. Гундулића

такође највећим делом има узвести на ове исте узроке и протумачити као последица њихова.

Исти узроци који су деловали на историчне таленте и исторични укус нису могли без исте последице оставити племићске спомене, тако рећи личну страну историје. Онда кад је управо цветало витештво, и кад се толико полагало на хералдику, са свим је наравно да се нашао рестауратор српској хералдици, пометеној развалинама, сиротињом и промењеним приликама. Ред нам је да баш о томе говоримо.

Пред нама на пољу хералдике стоји дело једно утицајем исто тако знатно као Орбинијево, и ако пред критиком не може, по свој прилици, ни онаку оцену добити. То је дело један хералдички зборник, који је slikama хералдичким радио за исту мисао јединства, која се тако живо јавила одмах иза пропasti. Тај зборник је дошао до нас у више варијаната. Време постања његовог тамно је, и ако не може бити никоје друго осим ово које смо горе карактерисали. И тај хералдички зборник са свима својим варијантима споменик је у ком су се оличили и потомству предали исти узроци.

Време је, dakle, да се с њим познамо.

Почећемо с оним варијантом који се у новије време најпре разгласио и који је по том у књижевном и ученом свету највећи утисак оставило.

То је познати фојнички хералдички зборник босански, о коме се доста писало. Први је о њему неколико пута, а последњи пут у *Bosanskem prijatelju*, II, 78 писао пок. Ф. Јукић, а последњи граф Станислав од Мјершовица Мјершовски у *Jahrbuch des heraldisch-genealogischen Vereines Adler in Wien*, VIII, Wien 1881, стр. 33. Јукић је о томе зборнику прво писао у бр. 18 „Србскога народнога листа“, који је 1842 у Пешти излазио. Тај чланак је прештампан и у Загребу у *Danici ilirske* бр. 24 исте године. Сам зборник је после и путовао у средишта српскога и хр-

*Зборник
Града.
XVI века
1. Фајнчић
2. Неврића
3. Охунђе
(Неврић)
(1482.)
- Липублан
4. Тврдога
4. Народни
- Јаниће, о
Револуција на
Балкан, Јесе и
Конгрес*

ватскога књижевног живота, у Београд и Загреб. Једну верну копију с бојама израдио је др. Јанко Шафарик у Јуну 1845 по самом оригиналу. Та се копија сад чува у Београду у збирци рукописа Народне библиотеке под бр. 53. Из чланка В. Клајића у Obzoru 18.9 бр. 206 видим да се у књижници Гајевој у Загребу и сад чува друга копија коју је израдио 1842 Филип Пашалић. Тим су путем имали прилике да се преко копија са зборником упознају које у Загребу које у Београду сви који су се и из саме радозналости за старије интересовали. Зборник је добро и чисто сачуван; листови су сви од дебеле хартије; наслов је писан босанском ћирилицом; презимена племићска под грбовима писана су латинским словима, и то свако готово презиме различитим правописом. Наслов по препису Шафарикову гласи: **Родословие босанскога дантн илиријскога и српскога владанина, զдено постакљено по Станиславу Рвбунђу попу, из славе Степе Немањине цара Сарбјелена и Конштина 1340.** На истој страни испод наслова има овај запис бискупа Гргора од Вареша: Codicum hunc continentem varia stemmata plurimum nobilium familiarum bosnensium studiose conservatum fuisse a g. r. fratribus franciscanis familiae fojnicensis, testamur nos fr. Gregorius a Varess, episcop. rusensis et vicar. apost. in Bosnia othomanica, dicta argentina, precipue in olim episcopatu dumensi. Suttiscae die 6 Julii 1800. Ови натписи се налазе управо на другом листу зборника, а на првоме је насликана мати божија, држећи у рукама сина божијег а стојећи на полумесецу који испод ногу њених стоји међу укрштеним кључевима. Кључеви се завршују сваки главом црначком. На тим главама црначким као и на Богородици налази се круна. Доња хаљина је Богородици црвена, горња, као ограђач, плава; Христова хаљиница је такође плава. Полумесец је бео; Богородици и Христу светитељски је круг око главе, а цела слика стоји на јајастом зрачном жутом залеђу. На

другој страни истога листа (по опису Ф. Јукића, јер то Шафарик није копирао) насликан су св. Степан први мученик (који је, како је из ове расправе познато, био патрон Србије) и св. Ловринац левита, сваки грану палме у руци држећи, виште њих евхаристија (остија) над путиром (калежем), без потписа. На другом пак листу, на ком је наслов књиге, насликан је св. Јероним у витлејемској пустинији пред распетијем, такође без потписа.

Што се тиче садржаја, изложићемо га по листовима пошто је сваки лист једним грбом заузет. Тако је на првом листу комбинован грб од једанаест југославенских држава. На средини је двоглавни орао немањићски црн на белом пољу, с крунама над обадве главе; а испод њега опет на средини, на мањем штиту, бугарски лав на жутом пољу. За тим иду редом две и две озго на ниже, једна десно друга лево земље: Македонија и Славонија; Босна и Бугарска; Далмација и Србија; Хрватска и Рашка, и на дну на средини где штит у шиљак излази, Приморје. Бугарски је лав испод немањићског орла некрунисан, а горе, где је упоредо са Славонијом, крунисан. На врху штита су три шлема, крунисана грофовским крунама. Врх онога на средини је црни орао немањићски (који је овде цртан с раширеним крилима као аустријски) до половине, држећи врх главе једну круну грофовску. Врх шлема на десно види се у две трећине лав македонски, а врх онога па лево лав бугарски, оба с грофовским крунама. Иза та три шлема извија се црвено-плава драперија, која иде низ обе стране штита, свршавајући се у црвене ките. За овим иду посебни грбови *Македоније* (л. 2, златан лав на црвеном пољу који корача лево); *Илирије* (л. 3, полумесец и звезда сребрна на црвеном пољу); *Босне* (л. 4, два у форми Андријиног крста прекрштена црна кључа завршена црначким главама с црном круном на пољу златном; у средини којега поврх прекрштених кључева има мањи штит, на

кome се на црвеном пољу налази сребрни полумесец и звезда) *Далмације* (л. 5, три крунисане златне лавовске главе на плавом пољу); *Хрватске* (л. 6, шахова поља); *Славоније* (л. 7, три црвени куне на сребрном пољу); *Бугарске* (л. 8, црвен лав без круне на златном пољу); *Србије* (л. 9, сребрни крст с оцилима на црвеном пољу); *Рашке* (л. 10, три сребрне коњске потковице на плавом пољу); *Приморја* (л. 11, сребрна рука са сабљом на црвеном пољу); *Котромановића* (л. 12), *Неманића* (л. 13, двоглавни бео сребрни орао с крунама над обадве главе с раширеним крилима, а на членци плав лав под круном; држећи предњим ногама златан кринов цвет)¹ *Мрњавчића* (л. 14, црвен крст на сребрном пољу с плавим оцилима; у средини крста голуб с раширеним крилима под круном; на членци гола женска под дугачком косом држећи црвену и белу заставу на којој је двоглавни орао с раширеним крилима и с крунама над обадве главе²); *Твртковића* (л. 15), *Гребелјановића* (л. 16, грб двема црвеним пругама пресечен на три поља уз дуж, и у крајњим на сваком по црвен кринов цвет; на членци двоглавни бео орао с крунама над обадве главе, с раширеним крилима и с по једним црвеним крином на сваком крилу);³ *Бранковића* (л. 17, лав који корача на лево и два плава бивоља рога на сребрном пољу; на членци аждайа);⁴ *Крстића* (л. 18), *Кастриотића* (л. 19), *Црнојевића* (л. 20, сур двоглави орао с крунама над обадве главе, с раширеним крилима; у членци сура аждайа);⁵ *Баошића* (л. 21, сребрна

¹ У великом комбинованом грбу тај је орао прн.

² Напред се може видети да на членкама новаца Вукашинових долазе мушкие главе које је тешко од женских разликовати по несавршеном начину цртања, који је на тим новцима.

³ Да су се Лазар и његов син Стефан служили двоглавним орлом такође је напред показано.

⁴ И дав и бивољи рогови и ако свако посебице и раздвојено хералдички су знаци који се налазе на новцима Бранковића.

⁵ И па печату Црнојевића има двоглавни орао.

репата звезда на црвеном пољу; на членци курјачја глава с вратом:¹ Косачић (л. 22); Хапуовић (л. 23); Јабланић (л. 24); Жимраковић (л. 25); Охмућевић (л. 26²); Бурмасовић (л. 27); Ковачић (л. 28); Костањић (л. 29); Качић (л. 30); Воиновић (л. 31);³ Звјездин (л. 32); Владимировић (л. 33); Златоносовић (л. 34); Башашиновић (л. 35); Копјевић (л. 36); Дукађиновић (л. 37); Тасовчић (л. 38); Зорановић (л. 39); Чорић (л. 40); Новаковић (л. 41); Радјеловић (л. 42); Жаркојевић (л. 43); Балошевић (л. 44); Моровлашић (л. 45); Боснић (л. 46); Бисаљић (л. 47); Матејковић (л. 48); Грубковић (л. 49); Ресић (л. 50); Дикнић (л. 51); Облачић (л. 52); Сладојевић (л. 53); Копчић (л. 54); Дражојевић (л. 55); Гојковић (л. 56); Рубчић (л. 57) Миљеновић (л. 58); Дињичић (л. 59); Маргитић (л. 60); Сојмировић (л. 61); Љубетић (л. 62); Грубчевић (л. 63); Сагријеловић или Загријеловић (л. 64); Љубибратић (л. 65); Предојевић (л. 66); Шестокриловић (л. 67); Свилојевић (л. 68); Соколовић (л. 69); Ситничанић (л. 70);⁴ Рушјеревић (л. 71, Ruscierevich); Халенић (л. 72); Сестричић (л. 73); Пашачић (л. 74, могло би се читати и Пажачић, јер пише Raxacich); Јамометовић (л. 75); Кутловић (л. 76); Станковић (л. 77); Кешић (л. 78 у Јукића Kescich, J. Шафарик је читao Клепчић); Вукотић (л. 79); Кукретић (л. 80); Тихчиновић (л. 81); Дескојевић (л. 82); Пармекановић (л. 83); Вуковић (л. 84); Дебељић (л. 85); Угриновић (л. 86); Де-

¹ Та је членка стапан знак породице Бајшића и налази се на њиховим новцима.

² Овако је др. Ј. Шафарик читao. Јукићев препис у Bos. prijatelju има: Dhymochiuich, што би се можда читало: Думоћивић?

³ Овај име на шлему више различитих члензака, које су позадеване као заставице, а на свакој је заставици другачији знак.

⁴ Др. Ј. Шафарик је по оригиналду читao Ситничанић. У Јукића је Silniciianich.

бељић (л. 87); Брезовић (л. 88); Мироловић (л. 89); Смокровић (л. 90); Враничић (л. 91); Бибић (л. 92); Вилић (л. 93); Масловић (л. 94); Екличић (л. 95); Бакчић (л. 96); Кружичевић (л. 97); Кнезовић (л. 98); Браниловић (л. 99); Алауповић (л. 100); Влашић (л. 101); Радмировић-Ивановић (л. 102); Косовић (л. 103); Субић (л. 104); Крагујевић (л. 105); Судић (л. 106); Мокровић (л. 107); Рајковић (л. 108); Красојевић (л. 109); Нимичић (л. 110); Богопанковић (л. 111); Еусебловић (л. 112); Чубретић (л. 113); Војковић (л. 114); Толишић (л. 115); Тежевучић или Тешевучић (л. 116);¹ Хваоковић (л. 117); Сенчевић (л. 118); Франкопановић (л. 119); Преласовић (л. 120); Бјелоперовић (л. 121); Ђендисаљић (л. 122); Крижић (л. 123); Меклинин (л. 124, у Јукића Mechlinicch); Трзаровић (л. 125, у Јукића Tagzarovicch); Храбреновић (л. 126); Дидловић (л. 127); Грубјешевић (л. 128); Ждralовић (л. 129); Томановић (л. 130); Градановић (л. 131); Глумчић (л. 132); Крајчиновић (л. 133); Жантић или Шантић (л. 134, у Јукића Xanticch); Жупановић (л. 135); Добријевић (л. 136); Неорић (л. 137); Цетињанић (л. 138). На листу 140 има опет комбинован грб. На средини великога штита стоји мали црвен штит, оздан троугласт, који стоји на једној као кључ обележеној пречази која иде из горњег десног угла у доњи леви. На том штиту је на црвеном пољу златан град и три златна крина. Велики штит је подељен на четири поља, и на првом (горе десно) иду хоризонтално пруге црна, златна, црна, златна, црна; на другом (горе лево на штиту)² златан крст на црвеном пољу; на уздужној пречази крста три плава крина један испод другога, а у десном горњем углу штита златна звезда; на трећем (доле десно) сребрно поље подељено црвеном пре-

¹ Јукић има Техевуциеч. Др. Ј. Шафарик је читao Тежевчић.

² Десно и лево не по цртежу, него како се носи.

чагом из горњег десног угла у доњи леви; на пречази су три сребрна месеца, а с обе стране пречаге на сребрним пољима по једна црвена звезда. Џео штит је, осим доње стране, окићен арабеском, на средини се из арабеске подиже шлем с круном која излази у кринове и има на членци златан град и с оба краја по једно златно крило пера црних и златних, од којих десно име по преко челичну кључеву пречагу. На десном крају штита стоји шлем с круном, у њему членка, сребри лав, а с краја круне диже се златно крило златних и црних пера такође с кључевом пречагом по преко. На левом крају стоји шлем без круне више у профилу и простији; у членци црвен лав држи гвозден крст, а иза лава се у членци диже крило златних и црних пера. Није назначено чији је то грб, а по врху членака извија се пантљика у којој је изрека *Semper spergo.*

Уредништво хералдичко-генеалошког органа „*Adler*“ који издаје хералдичко-генеалогичко друштво истога имена у Бечу, саопштивши о фојничкој књизи горе поменути чланак графа Станислава Мјерошовског од Мјерошовица, спровело га је на стр. 33 (*Adler*, VIII, 1881.) овом напоменом: „Слике грбова у фојничкоме рукопису такве какве су буде озбиљну сумњу у оригиналност зборника који се у Фојници чува, јер се види да пред цртачем нису стајали оригинални из XIV века. Др. Феликс Лужан, приватни доценат бечкога универзитета, био је такође на месту, *књигу снимио и видео*, и по ономе што он суди као и по осталом што је уредништву познато, *фојничка је књига копија из прве половине XVII века* с оригинална који је из XIV века. Оригинал је као целина пропао, али се по казивању дра. Лужана од њега сачувало више листова у Босни и у осталим суседним земљама, и др. Лужан мисли покупити их и издати.“ За нас је од великог интереса што је суд бечког стручњака определио време прве половине XVII века када

време посташа фојничког зборника. Изгубљених листова ни др. Лужан не може наћи, попто их нема.

Упоредо с фојничким хералдичким зборником сазнalo се за још један хералдички зборник који се представља с неком тобоже годином, која би имала определити му време посташа. То је зборник Дубровчанина Корјенића—Неорића, формата у кварту, за који се тврди да је 1595 с некаквог старијег дела копиран. Тај је рукопис у Дубровнику нашао и за своју књижницу набавио др. Љ. Гај. Натпис му је двострук, ћирилски и латински, а исто тако имена и пренимена племићских грбова назначена су двоструким словима, ћирилским и латинским. О томе се зборнику нешто зна по Јукићу и још неким хрватским писцима, што ћемо ми овде изложити. Натпис је следећи:¹ *Родословије навишићених и светих отаца у властитих биљегових земаља и светлих тлих племенију цесарства илирског које висаскупи и наредно састави с великим помном и опатју Станислав Рубчић Бан Цимерија господина цара Степана Стјепана Немањића на славу цесарскога и краљевскога величанства и остале господе поглавица, бана, војвода, жупана, кнезова, катунара, вitezова, властела и племића свих земаља илирских под ким властитим владањем прибивају разлике наредбе цесарства илирскога. Ово се сложи и преписа из једнога либра веома стара који се нађе међу старим књигам либрарије мостирови Свете Горе, реда славнога и дичнога Базилије. За тим латински: Libellus sanctorum patronorum et publicarum insigniarum regnum et familiarum illustrium Illyrici Imperii, quas magna cura singularique diligentia collegit atque depinxit Stanislaus Rubcich, Rex insigniarum domini Imperatoris Stephani Nemagnich in laudem caesarae ac regiae majestatis et reliquorum prin-*

¹ Наслов су штампали само латиницом и Јукић и В. Клајић; за то га ми овде у простом препису наводимо.

cipum, duçum, marchionum, comitum, vicecomitum, equitum et nobilium totius Illyriae, sub quorum protectione fundamenta, monumentaque ejusdem Illyrici Imperii consistunt. Quod quidem translatum est ex antiquissimo libro in caractere Illyrico scripto, reperto in Bibliotheca Monasteriorum de Monte sancto ordinis Divi Basiliј Korenić. Neorić. Confido in Domino non confundur in aeternum. Amen †. *Corienich. Neorich.* An. D. 1595 in 4. pag. CLVU. О садржини ово читамо у Јукића. После наслова долази садржај ћирилицом и латиницом, па онда потпис и година. Напред на првој страни после садржаја долази свети Јероним са двоструким крстом у руци, на ком је барјак са месецем и звездом, а при ногама му лежи лав; на глави му је пак кардиналски шешир. Испод слике је грб на коме је црвен лав. На дну је потпис: *Отац, зријало и свитлост свих илирских земаља.* Patronus, speculum atque lux totius Illyriae. На другом листу долази *Отац и војвода краљева илирских.* Patronus atque dux Regum Illyriae. Краљ клечи пред св. Стеваном који му пружа крст, на коме је барјак са сликом распетога Исуса Христа. На трећем листу долази: *Здржитељица и мати милостивна илирских земаља.* Patrona ac mater piissima totius Illyriae. На четвртом листу долази: *Отац босанске земље.* Patronus Regni Bosniae. Ту је насликан Гргур папа где стоји држећи у десној руци растворену књигу, у левој пак папински штап, о коме виси барјак с босанским грбом; крај деснога му је уха голубица међу зракама. На петом листу је: *Цара Степана Стјепана Немањића цимер.* Imperatoris Stephani Stephani Nemagnich insignia. За тим следују грбови земаља југословенских до листа 17, на којем је први грб породице Котромановића, а на последњем је Јагросаљића, а за тим их има без потписа још једанаест.

Оволико Јукић о Корјенић-Неорићеву хералдичком зборнику, нити знам је ли га ко опширејише описао. Проф. В. Клајић је у лиску Obzora за 1879. бр. 207 описао неке

грбове из тога зборника. Тако се ту описаны грб босански (л. 8) потпуно слаже с истим у фојничком зборнику, само што се каже да црвен штитић држе „два у накрст стављена црвена кључа са црвеним врпцама.“ У фојничком зборнику те се врпце не налазе. А врло је карактеристично, да су тобожњи преписачи себи допуштали и толика одступања на грбу једне земље. И у фојничком као и у Корјенић-Неорићевом рукопису иза грбова југословенских земаља одмах следује грб Котромановића. На томе штиту у фојничком зборнику лав није окруњен, а у Корјенићевом јест; даље се каже да је круна као на босанским новцима. На босанским новцима круна се из венца извија у кринове; и таква је у фојничком зборнику само на последњем комбинованом грбу (л. 139), иначе су све круне фојничког зборника просте, састављене из венца из кога излази као троугао просто и често лишће; таква се круна налази и на шлему Котромановићева грба, докле је у Корјенића на том шлему круна која излази у кринове. Даље лав на членци у Корјенића држи скиптар или буздан, а у фојничком је зборнику крст састављен на врху из јајасто-дугуљастих саставака. Твртковића грб (л. 20) са свим је једнак са грбом истога у фојничком зборнику. Само у фојничком зборнику сребрна греда по средини штита нема околу златних пруга које бележи В. Клајић у Корјенића, и круна је као и друге а не с криновима као у Корјенића. Грб Хрвојевића који Корјенић има на л. 23, фојнички рукопис нема. Форма штита је, колико видим, иста; за круне сам већ казао. Знатно је да је овај зборник већи од фојничкога и да се по овоме што се поређењем дознати могло, своде на један извор.

Од Корјенић-Неорићевог зборника позната је још једна доста стара копија која се налази у царској библиотеци у Бечу под бр. 7683. О њој је најпре јавио И. К. Сакцински у *Arkvju za jugoslav. povjestnicu*, I, 16. Наслов јој је: *Libellus sanctorum patronorum et publicorum insigniorum*

regnorum et familiarum illustrium illyrici imperii, quae magna cura singularique diligentia collegit atquae depinxit Stanislaus Rupcich, rex insigniorum Domini Imperatoris Stephani Nemagnich. — Quod quidem translatum est ex antiquissimo libro et charactere illyrico scripto, reperto in Bibliotheca monasterii de Monte Sancto, ordinis divi Basili. Ово је преводио и копирао некакав Марко Скоројевић Бошњак. Посвета гласи Serenissimo Austriae Archiduci Augustissimorum caesarum Ferdinandi III^и et Mariae primogenito Ferdinando Francisco vita, felicitas, imperium, По том је овај посао рађен негде на крају прве половине XVII века, јер је онај коме је посвећено умр'о 1654; дело је свакојако постало међу 1637—1654 за владе Фердинанда III. У томе зборнику готово је по ономе што се до сад зна исто то што и у Корјенић-Неорићеву. Ево шта је о Скоројевићеву зборнику написао В. Јагић (Archiv IV, 511). У почетку је *Sanctus Hieronymus, pater totae Illyriae* у кардиналском оделу с кардиналским крстом и заставом, на којој се полумесец и звезда на црвеном пољу виде. Даље за тим, на другом листу је *Pater et dux regni illyrici Sc. Basilius* (у Корјенића је св. Стефан), и пред њим клечи *Stephanus Skorouou* с крстом и заставом, на којој је крст на плавом пољу. На трећем листу долази *Patrona terrae illyricaе*, Богородица, седећи на кругу небеском, испод којега су као грб два прекрштена дирека (од којих се на сваком на оба kraja налазе по два зупца) и на сваком од њих по једна црначка глава¹. На четвртом листу долази *Pater terrae bosnensis* папа *Sixtus* са папским крстом и заставом на којима је грб босански како је у фојничком зборнику. За овим следују 5 *Insignia imperatoris Stephani*, 6 *Insignia regni Macedoniae*, 7 *Insignia totius Illyriae*, 8 *Insignia regni Bosnensis*, 9. Далмација, 10. Хрватска, 11. Славонија, 12. Бугарска, 13. Србија, 14. Рашка, 15. Поморанија и Ку-

¹ То су познати кључеви папски.

манија, 16. Henrici filii Stephani regis, 17. Котроманић, 18. Немањић, 19. Мрњавчић, 20 Твртковић итд. свега 117 слика.

Има трага и о другим копијама које су, како изгледа, више тражиле Корјенић-Неорићев зборник. Тако о њима спомиње Prudentius Narentinus у књизи *De regno Bosniae ejusque interitu naratio historica*, Venetiis 1781 стр. 48 с примедбом: Catalogum hunc depromtum exhibemus ex originali m. s. qui asservatur in venerabili conventu sancti spiritus, Fojnicae, apud fratres minores, una cum illorum stemmatibus; quem fideliter ac diligenter transscrispsit anno Domini 1724 p. Marianus Lekussich, secretarius A. K. P. Augustini a Salinis, Bosnae argentinae provincialis, transcriptumque exemplar reposuit in archivio conventus S. Mariae Macarschae in Dalmatia, ubi hactenus asservatus. Још и Гргур Чеваповић у књизи *Synoptico memorialis catalogus observantis minorum provinciae s. Joannis a Capistrano Budae* 1823 стр. 266. има списак племићских имена, покрај кога се чита приметба: Nobilium familiarum quarum memoria inter hujus provinciae tabularia in vetustis m. ss. conservata (a furore turceco in conventu fojnicensi occultata) et a menorabili viro p. Josepho Jakosics fideliter transumpta fuit. Не зна се, да ли се списак засебно налазио, или је из зборника грбова извађен. Онај списак племићских породица што га је Качић саопштио у II књ. Razgovora ugodnog naroda slovinskog, Већ 1836, у почетку, као да је вађен из оваких зборника грбова.

На послетку је знање о хералдичким зборницима обогаћено описом још једнога, тобоже најстаријега хералдичког нацрта којега је опис Јагићевим старањем израдио кнез Медо Пуцић. Тај је опис штампан у Јагићевом Archiv-у IV, 339 стр. и д. Нацрт је тај на пергамену и налазио се у манастиру Сутјесци у Босни, а сад је у Ђаковачкога владике г. Ј. Ј. Штросмајера. Писао га је као што запис гласи, Дубровчанин Петар Охмућевић 1482. Нацрт је био при-

лепљен на другој страни некакве слике краља Твртка на дрвету.

Да бисмо оно што је могућно могли поредити са фојничким зборником навешћемо овде цео опис Пуцићев. И тај се нацрт зове *родословије*, као и фојнички зборник. Око правога родословија које је оквиром опточено, на врху налази се као медаљон нацртана слика св. Гргура с натписом *Свети Гргур папа*. Испод тога је грб породице Охмућевића; на црном штиту две хоризонталне златне пруге, а по преко црвена пруга са зупцима. Такав је грб Охмућевића и у фојничком зборнику. С обе стране оквира налазе се по четири грба, и то десно оздо почињући грб је Далмације, на ком су три крунисане главе на плавом пољу, а озго краљевска круна с натписом *Краљевине далматинске штит*. Такав је исти грб далматински и у фојничком зборнику, само што су главе лавовске. Ја држим да је то и у Охмућевића, па је Пуцић пропустио напоменути. Врх далматинскога долази грб породице Косарића, црвен штит с три златне попречне пруге и озго круна, с натписом који гласи: *племена Косарића штит*. Фојнички зборник нема Косарића него Косачића штит (што је и правилније), и он се разликује од овога само тиме што пруге нису златне него сребрне. Биће, дакле, једна иста ствар, а Косарић погрешка место Косачић, јер оводике разлике сваки час долазе у овим ко- пијама. Врх тога је *Краљевине словинске штит*, црвен кардиналски пешир на златном штиту на коме је круна. Фојнички рукопис такога грба никако и нема. Са свим на врху тога реда налази се *Краљевине босанске штит*, онакав исти какав је у фојничком и у Корјенић-Неорићевом зборнику. На левој страни оквира оздо стоји прво *Краљевине приморске штит*, човечија рука са замахнутом сабљом у црвеном пољу, и врх штита круна. Фојнички зборник има тако исто. Врх тога је *Краљевине хорватске штит*, шахова даска од црвених и сребрних поља. Фојнички

зборник има тако исто. Врх тога је *Краљевине србске штит*: три сребрне потковице на плавоме пољу. Фојнички зборник такав грб приписује Рашкој, а Србији даје крст с оцилима. Овде ће, без сумње, бити погрешка у Охмућевића, који је Рашку узео за Србију, погрешка врло појмљива и лако могућна. На послетку је на врху: *Племена Неманића штит*, златан двоглавни орао на црвеном штиту с једним крином на обадве стране. Фојнички рукопис, као што смо горе назначили, има двоглавног орла или сребрног на црвеном пољу; орао тај на свакој глави носи по једну круну, и Фојнички кринова нема.

Око слике папе Гргура чита се с обе стране ово: **Да**
име оца и сина и духа скетога гиј Степань Томашевић
милостним божијем краљ босни сафлом и примиорију земци
земли драмацији харватомъ долгинимъ крајемъ западнимъ стра-
намъ **Зсори** слави подрини тому што . . . // босни-
ски пантирски после скетога гаргера ваквих бише
столин град бобовачај потом тога краљ матиаш ѡгарски вђе
неколико боснє твркомъ и даржа столин град Нанџе сада
даржи босна скета госпљ великих . . . на Јес . . . до-
коди бог и госпа . . . боле помож

У средини оквира генеалошке слике прво пада у очи велики шарен грб с краљевском круном, хоризонтално у три дела подељен. У горњем је делу грб Босне, у средњем десно грб Словинске а лево грб Србије, а оба држи мањи штит опет у два дела подељен, од којих онај до Словинске носи грб Косарића (т. ј. Косаче) а онај до Србије грб породице Немањића; на доњем су грбови Далмације, Приморја и Хрватске; испод грба виси о ланцу медаљон са сликом свеца и потписом Свети Стипан. У празном простору између грба и ланца о којом је обешена слика свега Стефана пише ово: **Сви краљеви неимањи босански с круном име од стипана вдимаху и звакаху се именом стипани, тако царь стипаномъ каконо учинидаху Толомен ѿ Ћирилъ.** Трећи натпис у једном четвртастом оквиру у стиховима је, и ја га исписујем у стиховима (не могући из Пуцићева саопштења видети како је у оригиналу). Тај натпис гласи овако:

Писан на погубление крала Стипана.

Бише крал босански племенини господар
 Како крал Ђарски илни како царь,
 Имаше славан глас по свету далеко,
 Џијега бише влас владание велико,
 А Петар Павловић, Гаргур Охмињевић
 Драгиша Диринућић, Петар Ковачевић
 Нош херцег и Владко и славни Шимрачи
 Сви бидаху конацни господа юнаџи
 А деспот над биаше остави устанк
 Тада крал слакише се високо в слаки.

На послетку на средњем дну великога оквира родословне слике има четврти натпис, који гласи: **Петар истине Охмињевића син, по старину бошњанин а рди и неволнога размира и погубе босански припадници негови старих сад ће да-**

БРОВУДИНИ, КОИ ЏА МИЛОС ГНЕГОВЕ СТАРЕ ГОСПОДЕ СЛОЖИ И ПОСЛАНИ ОВО РОДОСЛОВНЕ ЏА СПОМЕНВ И СЛАКУ БОСАНСКУ И СКАКОГА ВРИДНА БОШГИАНИНА ДОКОДИ БОГ БОДЕ ДОЧСТИ И НЕГОКА СКЕТА КОДА ИЗВАРШИ. Писмо лита христови на уник (т. јест 1482).

У овом одсеку имамо особиту комбинацију грба, какве нема ни Фојнички зборник, ни Корјенић-Неорић. На послетку ту нам је и потпис онога који је посао радио.

На десно покрај четвртастога оквира трећега натписа стоји *Штит илира стариех бошгнана*: сребрни полумесец на црвеном пољу, а озго над штитом круна. Такав је и у Фојничком зборнику, само што се у Фојничком зборнику изнад полумесеца налази и сребрна звезда, што Пуцић није забележио.

За овим долази сам родослов, побрајање колена, које ћемо оставити на страну, јер у њему ни онако нити шта има ново ни занимљиво.

Али осим свију ових зборника који су познати били, има Народна Библиотека у Београду један са свим нов, непознат, неописан и необзнањен, који ми на овоме месту имамо да опишемо. Тада зборник добављен је у Народну Библиотеку од књижарнице Геролдове у Бечу године 1878. У интересности и лепоти нацрта он ниједноме од ових не уступа. Што се пак тиче извора, и он је са горе наведенима једнога порекла. Натписа ни записа нема никаква. Ми ћемо га овде што се може тачније описати. Налази се у Народној Библиотеци под бр. 683 у одељену слика.

Зборник је на доста танкој писаћој хартији у фолију, 0.380 м. дужине, а 0.212, ширине; слике су крупније и рађене лепше него у Фојничком зборнику. Има напред два листа, на којима је регистар, а за тим су 152 листа заузета slikama. Листови су имали озго арапску пагинацију, али је она обрезивањем понајвише оштећена; хартија је по томе била још дужа. Величином би се, дакле, овај збор-

ник врстао у ред са зборником Корјенић-Неорићевим. На првом листу је садржај овако:

Tavola delle arme contenute nell' presente volume scrito per alfabetto

1. Alaupovichi ¹	101
2. Alinicchi	141
3. Brankovicchi	17
4. Baosicichi	22
5. Burmasovicchi	27
6. Bogascinovicchi	42
7. Bielosceuicchi	50
8. Bossnicchi	51
9. Bisaglicchi	52
10. Bielouicchi	95
11. Barzoeuicchi	100
12. Branilouicchi	111
13. Buoikovicchi ²	116
14. Bachicchi ³	121
15. Babicchi ⁴	123
16. Bogopankovicchi	134
17. Bielperieuicchi	147
18. Cihoricchi ⁵	46

¹ Бројеви упућују на лист

² У фојничкоме исти грб има презиме Војковић. Само је у фојничком на членци златна букова шишарка и усред ње ружа, а у овом је плав јелен с роговима.

³ У фојничком је зборнику исти грб при презимену Бакчић, само што овај има штит црвен, а фојнички плав, и што је тамо на членци крило с полумесецем, а овамо хрт.

⁴ Исти грб у фојничкоме носи презиме Бибић. У фојничком је на членци полумесец, овде је петао; у фојничком су три полумесеца на штиту црвена; у овом је горњи црни, средњи црвен, доњи зелен.

⁵ Исти грб у фојничкоме носи презиме Чорић. Само је овде птици над главом обична круна, а у фојничком је нема.

19. Ciubreticchi	128
20. Dukaginovicchi	28
21. Dignicicchi	29
22. Diknicchi	55
23. Darxoevicchi ¹	60
24. Didoloevicchi ²	87
25. Debeglicchi ³	97
26. Deskoeuicchi	100
27. Dinoeuicchi	142
28. Denouicchi	146
29. Eusebisovicchi ⁴	125
30. Frankopanovicchi	31
31. Grebeglianovicchi	16
32. Grubpkovicchi	38
33. Goikovicchi	61
34. Gliubeticchi	66
35. Grubacevicchi ⁵	67
36. Gliubibraticchi	69
37. Grubaieuicchi ⁶	38

¹ Одавде почињући реднога броја нема, већ само број листа; али ја редни продужујем даље. Над грбом стоји Draxoeuich и грб је са свим једнак са грбом фојничкога зборника.

² Над грбом Didlouich. Тако и у фојничком. Грб је једнак, само у фојничком членка је хрт с ограницом, а у овом перјаница којој је у средини црвен полумесец.

³ Фојнички има два Дебељића. Једнога (87) грб је са свим различит; другога сличан (85). У фојничког су на прилику црна крила на златном, у овога сребрна на црвеном пољу; у фојничком је пречага црвена на златном, у овога црвена на црвеном пољу. Членка је у фојничком сребрно крило и црвен полумесец; у овога слон.

⁴ У фојничкоме Еусебијевић. Грб је исти, само овде на членци имају више два црвена крила.

⁵ У фојничком уз исти грб презиме је Груачевић.

⁶ У регистру је у том презимену нешто брисано; на листу пак 38 пише чисто Grubkouich

38. Grubeseuicchi	81
39. Gradanouicchi	82
40. Glendisaglicchi ¹	89
41. Glubkovicchi ²	135
42. Harvoevicchi	24
43. Novakovicchi	47
44. Jablanicchi	25
45. Jamometovicchi	98
46. Jakscicchi	194
47. Jugovicchi	150
48. Kotromanovicchi	14
49. Kossacicchi	23
50. Klexicchi ³	30
51. Kovacicchi	33
52. Kostagnicchi	34
53. Kutlovicchi	107
54. Kraguevicchi	138
55. Karsticchi	18
56. Kastriaticchi ⁴	19
57. Kacicchi	41
58. Kopieuicchi	43
59. Kobcicchi	59
60. Kraicinouicchi	88
61. Krixicchi	90
62. Kukreticchi	92

¹ У фојничком Giendisaglich. Грб је једнак; само је членка у овоме делти с двоструким рибљим репом, а у фојничкоме је једнорог.

² На листу 135 пише Gliubkovich.

³ На листу 30 пише *Klescich*, и то је без сумње правилније јер се у Босни налазила знатна племићска породица с презименом Клешић. Види Даничић Рјечник из књиж. ст. под Клешић. Фојнички има Кешић и Клешич.

⁴ На листу 19 пише Kastriotrich, или је друго г тако, да би се могло читати и Kastriottich.

63. Klupkovicchi	96
64. Knesouicchi	118
65. Kruxichieucchi	120
66. Kobilicchi	129
67. Kossovicchi	131
68. Krasoevicchi	137
69. Margnaveicchi	20
70. Mateikovicchi	53
71. Moroulascicchi	63
72. Milienouicchi	64
73. Marguticchi ¹	65
74. Mehlinicchi	91
75. Mirilouicchi	94
76. Martinusceuicchi	117
77. Masnouicchi ²	124
78. Mokruicchi ³	126
79. Marulouicchi	141
80. Musieuicchi	144
81. Novakovicchi	122
82. Neoricchi	76
83. Halenicchi	109
84. Nimiechi ⁴	145
85. Nemagnicchi	13

¹ У фојничком зборнику ово је презиме написано Margvitich.
Грб је исти.

² У фојничком је уз исти грб *Maslovic*; членка у овом има копца, а у фојничкоме је на членци голуб.

³ У фојничком а и у тексту над грбом пише Makrouich. Фојнички међу тим има три човечанске, а овај три лавовске главе на црвеном пољу; фојничкоме је на членци сребрно крило с човечанском црвеном главом на средини, а у овоме је на членци црвен лав.

⁴ Над грбом Nimicich. Тако је и у фојничком с тим да је пречага у овом црнкаста, а у фојничком је чисто првена, и што је овде на членци јарац, у фојничком је лав.

86. Ohmuchievicchi	26
87. Oblacicchi	56
88. Orlovicchi	139
89. Passacicchi	102
90. Pokraicicchi	119
91. Parmexagnicchi ¹	108
92. Pikelomenouicchi	127
93. Prelaslovicchi ²	132
94. Radulouicchi ³	48
95. Resicchi	54
96. Rubcicchi	64
97. Ruxerevicchi ⁴	74
98. Raikovicchi	138
99. Scimrakovicchi	32
100. Sviesdicchi	36
101. Slatonosovicchi	37
102. Soimirovicchi	57
103. Sladoeuicchi	58
104. Sagrielouicchi	68
105. Scestokrilouicchi	71
106. Suiloeuicchi	72
107. Sitniklanicchi ⁵	73
108. Stankovicchi	104
109. Sokolovicchi	75
110. Sciscicchi	99

¹ У фојничкоме је с нешто у членци различитим грбом Пармекановић место овога Пармежанчића.

² Над грбом је Prelasouich. Тако је и у фојничком. Членка је овде хрт, а у фојничком крст црвен међу два сребрна крила.

³ Исти грб приписује се у фојничком зборнику Радјеловићу. Овде је правилије.

⁴ У фојничкоме је Ruscierevich; грб иначе потпуно једнак.

⁵ У фојничкоме уз исти грб стоји презиме Силничанић.

111. Sestricicchi	105
112. Smokronouicchi ¹	106
113. Sudicchi	136
114. Subicchi ²	140
115. Senceuicchi	143
116. Sagrosaglicchi	151
117. Tvaratkovicchi	15
118. Tasoucicchi	44
119. Tomanouicchi	84
120. Tihecinouicchi	93
121. Toliscicchi	113
122. Texecicchi ³	115
123. Voinouicchi	35
124. Vrsinicchi	39
125. Vladimirovicchi	40
126. Vukoticchi	79
127. Vlascicchi	80
128. Vgrinovicchi	103
129. Vilicchi	112
130. Vvkouicchi	114
131. Xarkoeuicchi	49
132. Xupanouicchi	78
133. Xdralouicchi	86
134. Xegligovicchi	103
135. Zarnoeuicchi	21
136. Zetignanicchi	77

¹ У фојничком је Смокровић; грб је исти; само што фојнички има на членци црна кера, а у овом је делфин цео, с два рибља репа и круном на глави...

² У рукопису се погрешком налази записан лист 136, али је грб у ствари на 140 листу.

³ Над гробом пише Техеуич. У фојничком је Техеввич. Грб је исти; само је фојничком членка прост полумесец, а овде је година човечина трубећи у трубу у капи замотаној као труба.

137. Zoranouicchi	45
138. Vrancichi	152
Macedonie insignia	2
Ilierie insignia	3
Bossne insignia	4
Dalmatiae insignia	5
Croatie insignia	6
Slavonie insignia	7
Bulgarie insignia	8
Surbie insignia	9
Rascie insignia	10
Primordie	11
Imperatoris Stephani Stephani Nemagnicch insignia carte p-a. Regis Stephani Vrosy Nemagnicch insignia carte 12.	

Што се тиче племићских имена, фојнички их има којих нема у овом београдском, а београдски којих нема у фојничком. Тако

a. *Фојнички има а Београдски нема:*

Хапуовиће, Предојевиће, Враничиће (јер Вранчићи београдскога имају другојачији грб), Екличиће, Радмировиће-Иваниће, Хваоковиће, Тарзаровиће, Храбреновиће, Глумчиће, Жантиће, Добријевиће и Дебељиће (оне с листа 87), то је свега дванаест.

b. *београдски има а фојнички нема:*

Алиниће, Дивојевиће, Деновиће, Групковиће, Хрвојевиће, Јакшиће, Југовиће, Клупковиће, Кобилиће, Мартинушевиће, Маруловиће, Мусијевиће, Орловиће, Покрајчиће, Пикелеменовиће, Шишиће, Сагросаљиће, Врсниће, Јеглизговиће, Вранчиће и Новаковиће (оне с листа 122 јер они с листа 47 имају са свим исти грб). То је свега десет и један.

Иначе не само да је један план, него је и један у главноме ред. После израђених земаљских грбова у фојнич-

ком је Котромановић, Немањић, Мрњавчић, Твртковић. Гребељановић, а у београдском: Немањић, Котромановић, Твртковић, Гребељановић, а Мрњавчић је ниже иза Кастро-тића. На тај од прилике начин иде саглашавање и даље, и појединима су или нарочито промењена места, или су им се места сама променила узроком уметања и прескакања горе наведених имена која праве разлику.

Има знака да је списак имена преписиван са ћирилице. Како у београдском зборнику имају два Новаковића, један је на свом правом месту иза *m*, а један је уз *Hergoovich-a* под *h*. То је могло доћи из сличности *H (h)* и *H (n)* у ћирилици и латиници. Тако је опет Halenich иза Неорића другом страном исте сличности. Војковић није стављен под *V* како би по латиници требало, него под *B* (опет по сличности с ћириловским *в*), и ту је погрешно написан *Buoikovich*. Качић је дошао после Кастро-тића. Тако може доћи по ћирилској азбуци, јер му је по латинској место пред Кастро-тићем. Како је и у фојничком рукопису латиница, то ако би се узело да је првобитни оригинал ћирилски, морао би се замишљати и фојничком и београдском (а како је како се види и по већем броју имена и иначе с београдским једнак Корјенићев, то) и Корјенићевом старијији оригинал, у коме би презимена, на сваки начин, била написана ћирилицом.

Међу Корјенићевим и београдским зборником имају ове заједничке сличности и заједничке разлике наспрам фојничкога. И у београдском и у Корјенићевом први грб носи наслов *Insignia imperatoris Stephani*; за тим у оба иду једним истим редом: Македонија, Илирија, Босна, Далмација, Хрватска, Славонија, Бугарска, Србија, Рашка; па место Корјенићевог Поморанија и Куманија долази у београдском *Primordia* (ваљда Приморје), и онда у Корјенића је комбиновани грб *Henrici filii Stephani Regis*, а у бео-

градском је Regis Stephani Urosy Nemagnich insignia. За тим у београдском долази Немањић, Котромановић, Твртковић, Гребељановић, Бранковић, а у Корјенићевом је: Котроманић, Немањић, Мрњавчић, Твртковић итд. Зборник Корјенићев заједно са београдским има грб Хрвојевића, а фојнички Хрвојевићева грба нема. Сагросаљића грб фојнички зборник нема, у Корјенићевом (под именом Јагросаљић, што је извесно исто) он завршује зборник, а у београдском је на претпоследњем листу, јер иза њега има још само грб Вранчића, којега такође фојнички нема.

Напред су по опису Клајићевом пређени неки грбови Корјенићева и фојничког зборника. Тако грб босански београдског зборника има не „два унакрст стављена кључа са црвеним врпцама“ него су кључеви црвени на златном пољу, на њима су црначке главе, а испод круна се низ штит вију као врпце чини ми се плетенице косе, јер су исте боје које и главе. Београдски се, dakле, више примиче Корјенићевом, али је коректнији од њега. И на грбу Котромановића београдски је сличан Корјенићевом, само што круна и на лаву и на шлему испод членке није од кринова као на босанским новцима, него од простих троугластих листића као и у фојничком зборнику. Таки карактер разлика продужује се непрестано, и не знам би ли се што значајније нашло и да нам је Корјенићев зборник опширније описан него што је.

Сад ћемо навести разлике међу београдским и фојничким зборником поглавито у нацртима.

Тако је круна у фојничком зборнику, као што смо већ једаред навели, од простих троугластих листића насађених на венац, и кринови су на венцу само на последњем комбинованом грбу. Београдски зборник има три форме круна и њима се служи следствено. На комбинованом грбу цара Стефана који је у почетку озго је врх свега круна од четири крина сведена обручима; на шлему врх штита је круна

која на обручу има четири крина. На комбинованом грбу краља Стефана Уроша Немањића (лист 12) на штиту је велика круна (највећег формата од свију у овом зборнику нацртаних, јер обруч износи у ширину 0.142 м). Та круна је по доњем обручу искићена плавим и црвеним, јајастим и четвртастим драгим камењем. Из обруча се дижу четири велика крина; између њих су четири мања; средина међу криновима има вршкове озго бисером закићене. Из кринова излазе полуокругли обручи који се на средини састају; над тима је опет један свод који на врху носи златан крст. Грбови земаља у београдском зборнику имају врх обруча окићенога драгим камењем и бисером четири крина, а између њих вршак, који, развијен у два листа, међу њима има трећи који је закићен згром бисеровим. Племићске и породичне круне имају све прост обруч, из кога излази троугласто шиљасто лишће.

И форма шлема је у фојничком простија и више старија; озго равна или сведена (како где) са знаком крста или каквим накитом, с назначеним рупама за ваздух или очи, без визира. Али ако је цртач тражио да погоди старији стил (што изгледа да му је била намера), он то није успео, јер шлемови не личе ни на оне с новаца цара Душана, нити на општи европски стил тога времена, с којим се, у осталом, слике шлемова на Душановим новцима добро слажу, Београдски зборник има правилно и лепо нацртане шлемове с решетком и с простим отвором на визиру у облику који је био у Европи у обичају у другој половини XV века.

И о нацрту штита, који је у осталом у свима нашим зборницима једнако цртан имамо да речемо две три речи. У другој половини XIII и у XIV веку у Европи су били у обичају мали штитови у форми равностраног троугла са странама мало испупченим. Такав је штит готово на свима нашим новцима. Штитови у нашим хералдичким зборницима сви су тарче, исечени у врху с десна, или с

обе стране, троугласти али с десном линијом извијеном, а левим углом извишеним, чиме и горња линија постаје нагнута. Таки облици припадају најраније XV или XVI веку. Они, dakле, у главном одговарају временом оном облику шлема који је у београдском зборнику.

Онде где је списак београдскога зборника навођен, у поређењу је чешће изашло на видик да се београдски зборник од фојничкога јако разликује членкама баш онде где је грб на штиту са свим једнак. То се, на прилику, види већ на првоме листу, где се налази комбиновани грб, који у фојничкоме никаква натписа нема, а у београдском је назначен као грб Душанов. Цела композиција и сви саставни делови тога комбинованог грба у оба су зборника потпуно једнаки осим орла, који је у београдском сребрн а у фојничком црн. Али црвени лав на левом шлему озго врх штита изопасиван је испод грла, по прсима и по трбуху плавим врпцама које се и на репу виде, и држи мач, чега, међу тим, фојнички нема, јер у њега тај црвени лав само је крунисан. На десном пак шлему стоји жена с круном и држи десном руком црвену заставу са полумесецем и звездом (грбом Илирије по овим зборницима) а левом трб босански. У фојничком је на место те жене просто златан лав с круном на глави. Знатно је да се и у грбовима и у драперији у београдском и у фојничком (у овом кад превидимо црвеног орла) налазе две боје: црвена и плава.

Други комбиновани грб Краља Стефана Уроша Немањића, који ће без сумње бити једнак с оним што се у Корјенића приписује Хенрику, има штит црн и у њему озго на више поређане у три реда грбове на штитовима, сваки за се и одвојене једне од других. У средњем реду на врху је двоглавни сребрни орао Немањића на црвеном штиту са шлемом, круном простом на њему и членком црвенога лава плавим изопасиваног као што је горе описан. Орао

има раширена крила. Само тај грб има шлем и членку, остало су само прости штитови, без шлема и членке. Испод Немањићевог грба стоји црвен лав Котромановића на пољу испресецаном попречним из горњег десног у доњи леви угао пругама златним и црним. На дну је грб Приморја: рука са замахнутом сабљом на црвеном пољу. У реду на десно од овога долазе редом грбови Македоније, Босне, Далмације, Хрватске, а лево: Славоније, Бугарске, Србије и Рашке. О штиту виси орден златнога руна (установљен 1429) тако да руно стоји испод угла штитовога аланца је састављен из самих златних оцила.

Породични грбови у београдском зборнику теку обичним редом и над грбом свакда стоји име племићко. Само на 103 листу где долази грб Угриновића разлика је, што доле долази дугуљаст четвртаст оквир златан, кићен црвеним и плавим арабескама. У том оквиру записано је: Vgrinouich Zimer ali Sinoucichia. Угриновића грб има и фојнички зборник, и потпуно је једнак с овим, али у фојничкоме су на Угриновића грбу членка два сребрна крила са црвеним пречагама преко пера, а у београдском је на членци лав крилат с кљуном и птичијом главом, подељен у четири поља од којих су два златна и два црвена у накрст. Више те членке стоји натпис Arma ferunt расем. Питање је каква значења има она белешчица? Да ли је на име, права членка Угриновићева она што је у фојничком зборнику, а ова у београдскоме не припада ли Синовчићу? И ако је ту тако, не потиче ли и остала разлика у членкама једнога и другога зборника из истога узрока и извора?

VIII

Хералдичке фикције и Мавро Орбини.

У почетку претходнога члanka ми смо изложили узорке који су могли бити повод постању описаних херал-

дичких зборника. Сад, пошто је сав хералдички материјал и аутентични и литерарни познат, на реду је да покушамо не би ли се дало анализом ухватити кад је, по каквим знањима и аспирацијама и под упливом каквих је идеја ово хералдичко дело рађено и склапано?

Овај посао ћемо почети грбом босанским. За то ћемо прво у кратко навести, шта се из аутентичних и оригиналних сувремених извора може сазнати о грбу босанском.

Из аутентичних споменика познато је за Босну то исто што и за Србију и за Угарску, да пре пада свога, а то је пре друге половине XV века, није још имала коначно израђеног и сталног државнога грба. То се види по новцима и печатима босанских краљева, и са свим је природно да Босна у тој ствари не буде различна или не буде много различна од суседних јој држава. Као што у Србији прво на Душановим новцима видимо хералдички знак шлема, тако исто на босанским новцима знак шлема прво долази на новцу сувременика Душанова бана Стефана II Котромановића (Ljubić tab. XVI, бр. 9.). Шлем је форме оне исте која се види на шлемовима српским, има дашчицу и ружу као членку. Стефан Твртко већ је пошао даље, и он је, закраљивши се, први управо склопио уредан хералдички грб. То је могло бити 1376, кад се он после изумрћа Немањића дао венчати у Милешеви на упражњени српски престо краљевски. Први његов краљевски новац носи на првој страни св. Гргура, а на другој грб оваки: на троугластом правилном штиту отворену круну од кринова, каква се на српским новцима виђа, одакле је и узета; испод круне слово Т; више круне шлем, на њему исту онаку круну и као членку неку јабуку, која се не да потпуно разабрати. Свети Гргур држи штаку на којој је звезда. Такав је грб на новцу у Љубића, tab XVI, бр. 15. Слични су с њим бројеви 16, 17 исте табле и бр. 1, 2 tab. XVII. На новцу бр. 18 (иста табла), 19 долази само

круна поврх Т; на новцу 20, 21, само круна од кринова. Али ма да је тај грб по свој прилици свечано установљен приликом примања круне српске која је на штит и метнута, за потоњих краљева видимо одступања и промене. Није, дакле, нико још мислио да је грб нешто стално и непроменито. На круну се додају кринови који ће с ње висити; око ступца у Т савија се S; од св. Гргура постаје Гргур папа; од штаке са звездом излази штака која се свршује у округ савијеним кључем. На новцима краља Томаша видимо на једној страни српску краљевску круну и Т са S око његове усправне линије обавијено без штита, а на другој страни штит пресечен попречном пртотом из десног горњег угла у доњи леви имајући у сваком пољу дуж те црте по три крина. На послетку долази сама круна на штиту са шлемом, круном на њему и членком. А на неким новцима долази покрај грба са свим засебно звезда крупна, у њој круг и у кругу звезда ситна (Љубић tab. XVII, 12, 13, 14, 16). Тај знак је у празном пољу иза шлема и круне. То значи, да се грб босански није био коначно утврдио, и да га је у том стању и пад Босне застao. Овај говор аутентичних споменика потпуно је потврђен и осталим што из тога времена знамо.

Међу тим, ма да нам овако и ово казују аутентични споменици, ми у нашем хералдичном зборнику не налазимо нити који год од поменутих варијаната босанскога грба, како су нам га новци и печати сачували, нити штогод средње што би се могло као резултат свију ових грбова сматрати. Ми у нашем зборнику видимо напротив као грб Босне један комбинован грб, који онако како је састављен не личи ни на једију од оних којим су се босански краљеви на својим новцима и печатима служили. Је ли, дакле, такав грб могао бити истинит? Ми одсудно тврдимо, да он мора бити познија фикција, која је постала под утицајем мутнога историјског знања и нејасних погледа на

оно што се у старим југословенским државама налазило. Такав пак начин сматрања није могао постати нити у време цара Стефана¹, као што се тврди, нити за времена босанске краљевине, него много позније.

Један грб има у зборнику који ово наше суђење непобитно потврђује. То је грб Илирије. Познато је свакоме, да је Илирија за историјског времена била само римска провинција. Оно што се пре тога о њој зна не да ни мислити на грбове и таке ствари. Кад је Илирија постала римска провинција, да ли је имала знамење звезде и полумесеца у значењу данашњих наших грбова земаљских, не може се знати, ма да се на старим римским новцима налази и тај симболички знак, и ма да он у нашим земљама има неку традиционалну уобичајеност, којој се данас значења не зна. Није излишно навести да се знак полумесеца и звезде налази на једном новцу римског цара Адријана Августа, на једном новцу Септимија Севера на коме око полумесеца и звезде грчким словима пише *Византion*; даље на новцима многих римских царева (Констанса, Ветринија и Констанција) кованим у Сиску. Забележено је да се исти знак налази на многом старом гробном камењу у Подрињу, да је тај знак врло омиљен орнаменат који се везе на сељачке хаљине и који се некад носио на прсима, и да и сад нема готово ни једне оне капуљаче којом се покрива глава од зла времена без наvezena полумесеца и звезде.² Горе напоменути нацрти са старага гробља у Херцеговини показују такође на штитовима и иначе венац, полумесец и звезду. Само из ових података могао је састављач узети грађу за грб Илирије; јер је тај грб он извесно морао смислити, по каквим основима било да било.

¹ По аутентичним споменицима може се тврдити да Босна у време цара Стефана није имала грба. Први њен грб, српска краљевска круна на троугластом штиту, јавља се тек с проглашењем краљевине или с пренашањем српског краљевског достојанства у Босну, које је 1376 године Твртко у Милешеви, над телом св. Саве извршио.

² Милићевић, Кнежевина Србија, 22.

Али какав је реални географски појам он састављао с именом Илирије? Ништа друго није он могао замишљати под тим именом него етнографско јединство југословенских племена, које се иза катастрофе југословенских држава почело будити и почело забављати мисао књижевника. Само то је могао и он под тим именом замишљати. Само онда кад су старе државе, њихове границе и њихови посебни интереси били заборављени, могла се измишљати и упоредо с Босном, Хрватском, Далмацијом, Славонијом, Приморјем, Србијом, Македонијом стављати Илирија, која после покрај свију поменутих и упоредо с њима на грб Душанов долази. Ове напомене колико општега карактера дају целоме послу толико помажу и да му се време постанка нађе. Јер кад је један грб по неким стварним подацима на памет склопљен, и кад је ради једне идеје или претпоставке (ма колико, на послетку, по себи истините) и географски појам без икакве стварне историчне основе измишљен, питање је шта је могло сметати да се то исто и на другом месту и на другом предмету не огледа?

Из ових разлога смо без бојазни потврдити да је и грб босански тако исто као и грб илирски измишљен. И да бисмо то још јасније потврдили, ми ћemo покушати једну анализу те патриотичке фикције.

Композитор се није хтео упуштати у голо наго измишљање; он је употребљавао стварне податке, и ако врло слободно. Они кључеви су узети од штаке Гргура папе или Гргура Светога са новаца босанских; за црначке главе не знам откуда су, ако нису што у вези са животом Гргура Светога који мени није познат.¹ На те прекрштене

¹ Има варијаната у нацртима босанског грба који те црначке главе немају. Такав је један и уз ДиФрејнов *Illyricum vetus et novum* где се на општем Душановом грбу виде само кључеви, који зупце имају с обе стране.

светачке или папске штаке метнут је грб илирски. Мотиви, из којих је могао постати грб илирски, наведени су горе. Као мотив могла је послужити и са новаца нарочито она звезда, која једна у другој на новцима долази као што је горе напоменуто. С каквом се идејом метао илирски грб може се још видети и по београдском зборнику. У том зборнику на шлему што је на штиту с десне стране општега комбинованог Душановог грба жена држи заставу са грбом Илирије десном, а грб босански, на ком је опет грб Илирије на папским прекрштеним штакама, левом руком. И мисао и тенденција овде је јасно исказана. Душаново уједињење југословенских земаља врши се под заштитом или под рукођењем идеје илирске. Он извршује мисао о уједињењу Југословена, којима се јединство почиње још од старога етнографског и географског јединства илирског. Али што Босна има грб илирски на своме грбу? Један је разлог могао бити, што се њеном народу признаје особито првенство међу онима који се за потомке Илира под садашњим народним именима сматрају, а други разлог излази опет на ово, што ћемо даље на згоднијем местувести.

Још ћемо покушати анализу једнога грба, који је на солиднијим основима, али опет у овом духу компонован, и који ми сигурније анализати можемо. То је грб области Приморја.

Састављач нашега зборника дао је и Приморју као држави грб, и ако Приморје као држава долази у ред још магловитијих појмова него што је Илирија, тим пре што је у истом зборнику Далмацији засебан грб дат. Међу тим има особитог интереса да се потражи, како је састављач могао доћи на мисао да узме Приморје као државу. Ја држим да је на то могао доћи просто посматрањем потписа и назива српских и босанских владалаца. Читајући на прилику потписе **Стефанъ Твртко къ Христу Бога краль Сръблјемъ и Босиъ и Приморио**, или **Патриархъ Сръблјемъ и**

Приморио или Краль ксѣхъ рашкихъ земль и приморскихъ или Краль и самодръжъцъ късе срѣбскыи и приморскыи земли¹ композитор се није сећао одредбе Дукљанина која каже: Предео вода, које с планина на јужну страну у море теку назове краль Приморјем (Maritima), а предео вода које с планина теку к северу и утичу у велику реку Дунав, назове Србијом. Композитор је просто држао да је и то држава, налик на Босну или Србију. И ма да то није била држава друкчија и друга него Далмација, и ма да су Србија, Босна и Хум имали кад једно кад друго приморје српско, босанско или хумско, и ма да се то приморје српско босанско, или хумско рачунало у приморске засебне области: Зету, Хум, Требиње које се онде где се помиње Приморје не помињу за то што их Приморје као опште географско име обухвата — опет је наш састављач налазио да му треба тражити грб. И пошто Приморје као такво није имало грба, или није могло имати другога осим далматинскога, ипак је састављач покрај далматинског нашао (јер друго ништа није могао чинити) и грб Приморју. Како је то урадио? Срећом су нам аутентични споменици сачували материјал, по којем у овом случају поступак састављача можемо баш тачно да покажемо.

На новцима босанског великаша и дуке спљетскога Хрвоја налазимо јасно сачуван његов грб (Љубић, tab. XVII, бр. 19—27). И тај грб не измиче се из опште карактеристике несталности и неједнакости, ма да припада једноме човеку. На новцима под 19 и 20 правилан троугласт штит без шлема, на њему озго неке пруге као пошири перваз, а испод тога рука са замахнутим голим мачем, а иза те руке лав с двоструким великим репом који као да се по оној руци пуже.. На новцу бр. 21 на штиту је по средини с десног горњег у леви доњи угао пруга и на њој три

¹ Данићић, Рјечник из књ. ст. под Приморије и Приморскыи

крина један испод другога, а око ње у пољу с обе стране по крстић. На штиту је шлем и на њему она замахнута рука са сабљом као членка, а око те руке и шлема, просто у пољу, виде се с десне стране три крина један испод другога, а с леве два крстића један испод другога. Такав је грб на новцима бр. 22, 23, 25, али на новцу бр. 24 већ око руке има само по један крстић с обе стране; на новцу бр. 26 на штиту су на пречази само три крина; крстића око нема никако, а шлему и членци с десна има само један крин. Један је само крин членци с десна и на новцу бр. 27, само што на њему штит има и три крина и оба два крстића као и горе. Београдски зборник има грб Хрвојевића који се с овим на новцима бр. 22, 23, 25, у лаку слаже и у грбу и у членци. То значи не само да је тај грб био познат састављачу, него да је се он у опште таквом грађом служио, као и да је његов нацрт грба Хрвојевића потпуно правilan и истинит, остављајући на страну што се сам Хрвоје није њиме стално служио. На грбу пак Приморја, које је у београдском зборнику забележено *Primordia*, шта видимо? Просто членку грба Хрвојева, руку са замахнутом сабљом, само што је сабља на Хрвојевој членци прав шиљаст мач, а на грбу Приморја је крива турска сабља. Шта се, дакле, може друго мислiti, него да је састављач узео членку Хрвојеву те је употребио као грб Приморја, који, наравно, нигде наћи није могао, држећи ваљада да је Хрвоје до те членке дошао за то што је војвода спљетски постао.

Очевидно је, да су склапање грба Босне и комбинованог грба Душановог руководиле горе наведене идеје; изван сваке је сумње, по грбу Илирије, да се састављач није снебивао у комбиновању грбова и да се на анахронизме није обзирао; очевидно је по нацрту, који сав одговара стилу XVI века, да се и у нацрту није пазило ни толико да се стил XIV века, који није тешко било сазнати и пронаћи, под-

ражава; очевидно је, по грбу „Примордије“, да није много скрупула било ни у склапању са свим нових држава, и да се замишљеној држави исто тако замишљен грб изназлио; јасно је, по истом грбу „Примордије“, и на какав је начин то рађено. Остаје питање, кад је и како се могао овај посао извршити?

На питање кад је могао бити извршен овај посао, ми смо одговорили у претходном чланку. Изван оне научне и литерарне средине овакав се посао ни замислити не може. На питање ко је могао овај посао извршити, ми прво по гледамо на књигу Мавра Орбинија и на њега самог. Описаћемо његову књигу и навешћемо неке мисли из ње, како би читалац с нама заједно следовао процес нашега тражења и одговарања на постављено питање. За то ћемо, остављајући мало на страну чисто научнички начин, без сваког педантизма све цитате одмах наводити у српском преводу.

Књига носи интересантан наслов *N regno de gli Slavi oggi corrotamente detti Schiavoni. Historia di Don Mavro Orbini Rauseo, abate melitense.* По том се на самом наслову говори да се у тој историји описује „порекло свију народа који су били словенскога језика као и многи и различни ратови што су их водили по Европи, Азији и Африци; напредовање државе њихове; стара вера њихова и време кад су се у хришћанство обратили. А нарочито се виде славна дела краљева који су некад владали у Далмацији Хрватској, Босни, Србији, Расији и Бугарској.“

Пред самим насловом налазе се једна према другој, на табаку који је напред метнут изнутра чим се раскрили, две слике, од којих је на првој *Slavo del mare germanico*, човек у топлијој одећи и под капом, оружан штитом, сабљом и копљем, покрај њега доле пањ, а о једном огранку пања обешен овалан, у оквиру с резаним арабескама грб, на коме је змај на црвеном пољу. У Павла Ритера стема-

тографији (Беч 1701) тај грб има *Slavonia maris Baltici*. На другој од насловних слика има *Slavo del mare illirico*, човек гологлав у лакшој одећи, оружан луком, тетивом, стрелама, сикирицом, штитом и копљем; покрај њега је доле такође пањ, и на огранку пања обешен грб на штиту какав се радио XVI века; на том су штиту три кера који трче. Тај грб у Павла Ритера има *Slavonia danubiana*.

Већ овај увод, који нас поздравља пре него што се и пред наслов књиге дође, показује онај исти критички мутан, патриотичним полетом загрејан метод размишљања историчкога и исказивања резултата хералдичким гробовима, какав смо нашли, анализујући напред грб Приморја, Босне, Илирије и Душановог царства. Да *Slavonia maris Baltici* није имала свога грба као једна тако замишљена држава, о томе никакве сумње нема и не може бити. Ту је, dakле, М. Орбини своје патриотично-историчке замишљаје ставио у грб као у један спољни израз и знамење. *Slavonia danubiana* треба да се разликује од Славоније, која је саставни део Троједне Краљевине. Краљевину Славонију о којој говоримо Ритер назива *Slavonia moderna, interamnia Croatiae pars*. Она у Ритера има свој прави грб, куну међу две реке (Савом и Дунавом) а грб Славоније дунавске у Ритера је исти који у Орбинија при слици *Slavo del mare illirico*. Тај грб без сумње најпре долази у Орбинија; из њега је узео Ритер, и он је не мање фантастичан и измишљен. Тај грб био би, после илирског и босанског који су напред разјашњени, трећи којим се казује јединство не само јужних Словена него и оних који су пре доласка Маџара, у пределима садашњег аустријског царства, имали државу у којој су Растислав и Светопук владали, у којој су Ћирило и Методије крштење и јеванђеље проповедали. Такој држави би управо имао припадати тај тобожњи грб дунавске Славоније. А не треба данас ни речи потрошити, да грба словенске државе која је с долас-

ком Маџара пропала пре него што су се и започели хералдички обичаји, није ни било, и да је ово на чисто измишљена ствар. У томе се на ново види како је о тим пословима мислио Орбини.

Само дело Орбинијево склопљено је овако.

У почетку описује Скандинавију која је била старо отачество Словена. За тим на првих 205 страна пише по разним књижевницима о пореклу Словена и напредовању владе њихове, и ту описује стару историју чешку, пољску, балтичко-словенску, моравско-словенску или дунавско-словенску. После тога на стр. 206 прелази на историју Далмације и осталих суседних крајева Илирика од 495 до 1161, где управо понавља Дукљанина. А за тим на стр. 244 прелази на праву историју средњевековних југословенских држава, и почиње историјом владалаца из куће Немањине. Пред овим одсеком на стр. 242 на целом листу *in folio* видимо у нацрту *Arma di Stefano Nemagna Re et Imperatore di Rassia*. На страни 243, која се налази спрам стране 242 има *Albero della genealogia di casa Nemagna*; грб, dakле, и родослов куће Немањине. Ту је исти онај комбиновани грб који у фојничком зборнику долази у почетку без икаквога назива и који у београдском зборнику носи назив Стефана Душана. За тим је на стр. 273 *Albero della genealogia di Vukascino Re di Serbia*, а на стр. 274 *Arma t. j. грб истога*. Ту видимо на штиту крст и около четири оцила; на средини крста једноглавога орла с круном. Врх штита је шлем, опкољен драперијом. На шлему је круна, а из ње на членци гола женска која држи заставу, на којој је такође насликана птица која као да је орао, јер се потпуно добро не разпознаје. После тога на стр. 280 долази *Albero della genealogia di Nikolo Altomanno Conte di Usciz*, а на стр. 281 грб истога. Ту је штит подељен двема на троугао састављеним пругама на три троугласта поља; у свакоме том пољу види се по

једноглав орао, крунисан правилном хералдичном грофовском круном. Шлем има драперију, на врху јастучић, а као членку једноглавога орла с раширеним крилима (онајко га као и на штиту), с грофовском круном правилно напртаном. После тога долази на стр. 285 *Albero della genealogia di Balsa signor di Zenta*, а на стр. 286 грб истога. Ту је на штиту крупна звезда; на шлему драперије; озго крупна грофовска; на членци глава курјача. После тога долази на стр. 310 *Albero della genealogia di Lasaro conte di Servia*, а на стр. 311 грб истога. На Лазаревом је грбу на штиту по средини озго на ниже црвена пруга, и у њој сребрни крст. На два околна поља кринови су у горњој половини. На штиту је шлем у профилу, а врх њега круна, и на круни двоглавни орао с раширеним крилима, и главе су му без круне. После тога на стр. 343 долази *Albero della genealogia di Cotromanno che domino in Bosna*, на стр. 344 грб Босне. На томе је грбу штит са круном; на штиту су црначке главе крунисане с косом, насађене на кључеве; кључеви су прекрштени у Андријин крст, а на прекрску кључева стоји грб Илирије. После тога на стр. 379 долази *Albero della genealogia di casa Cossaccia*, а на стр. 380 је грб војвода св. Саве. То је штит попречке (с десна на ниже лево) испресецан пругама сребрним и црвеним. На штиту је шлем с драперијама; на шлему је круна, а членка је лав који држи заставицу. После тога на стр. 310 долази *Arma del Contado di Chelmo*, то јест грб кнежевине Хума. Ту је овалан штит у оквиру окићеном резаним дрветом, а на штиту гола рука која држи комад дршка од копља. Горе је на штиту шлем у профилу, имајући на членци (чини ми се) курјака, јер се не може добро распознати шта је. За тим је на стр. 394 грб Краљевине Хрватске, обична шахова даска на штиту. И овде као и на осталим краљевинским грбовима шлема на штиту нема, него је место шлема круна. На

послетку је на стр. 398 грб Краљевине Бугарске, питит у ишараном оквиру; на штиту управљен лав, који као да се некуд пење; врх лава је круна. И тај штит као и остали краљевински штитови нема штита и членке, него је на штиту само круна.

Тако је склопљено и изведено дело Мавра Орбинија. Пада у очи да ниједан историк, пре ни после М. Орбинија, није грбовима поклонио толику пажњу ни такво место. Бележимо да при свем том М. Орбини не говори ни речи ни о изворима својих грбова, ни о значењу њихову; он не каже нити да их је сам саставио, нити да их је где готове нашао. Они су у његовој књизи на одличном месту, у заглављима најзнатнијих одсека његове књиге у лепим бакрорезима наштампани, и читаоцу је остављено да о њима суди, мисли или их употребљава како мисли или зна.

С тога ћемо оно што је он наштампао упоредити с опим што имамо сачувано у горе описаним споменицима.

На првом месту наилазимо на велики комбиновани грб који је у фојничком, београдском, Корјенић-Неорићевом зборнику и у М. Орбинију један исти. Он само има неке разлике у назлову. Београдски зборник и Корјенић приписују га Стефану Душану; фојнички нема ту никаква натписа; М. Орбини га зове грбом *Стефана Немање Краља и Имајратора Раше*. Он је знаюо разликовати и теже ствари у историји српској, те је чудо како је место имена Стефана Душана могло доћи име Стефана Немање. Осим те разлике ваља навести још ово. На десном углу комбинованога штита није жена (као у београдском зборнику) него човек под круном, и тај човек држи десном руком заставу Илирије а левом босански грб. Даље, орао Немањићев има под крилима кринове. Шлемови су са свим исти. Разлика у тумачењу има да се ова забележи. Напред је показано да је М. Орбинију штит с три хрта штит *Словена илирских*

(*del mare Illirico*) и да то није грб Славоније.¹ То је тумачење врло знатно, јер поред мисли о јединству која је дата грбом немањићким, па грбом илирским, има једна казана и овим (да га тако назовемо) грбом илирско-словенским. Вредно је да се овде наведе и ред који грбовима на комбинованом штиту даје М. Орбини. Тај ред је овакав. Бугарска (први десни озго), Славонија (први леви озго), Босна (други десни), Македонија (други леви), Далмација (трећи десни), Србија (трећи леви), Немањић (први средњи озго), Котромановић (други средњи), Хрватска (четврти десни), Рашка (четврти леви), Приморје (средњи у дну).

И сви остали грбови које има М. Орбини долазе у зборницима такође потпуно једнако.

Тако грб Вукашинов (са стр. 274) долази у зборницима као грб Мрњавчевића; грба Алтомановића зборници немају, али грб Војновића је сличан њиховом само што место орлова има полумесеце, а још је сличнији грбу Алтомановића грб Јупановића који такође има орлове; грб Балшин једнак је у М. Орбинија и у зборницима, и једне су исте разлике према аутентичноме са новаца, које су разлике горе на своме месту показане. Грб кнеза Лазара види се у грбу Гребељановића (које презиме М. Орбини пише Chrebelianovich); грб Босне са свим је исти; грб војвода св. Саве (*di duchi di Santo Sabba*) види се у грбу Косачића; грба хумског нема; грб Хрватске и грб Бугарске је исти.

Без сумње се, дакле, може тврдити да се или М. Орбини служио грбовима зборникâ, и то би онда изазивало претпоставку да су зборници пре М. Орбинијева дела постали; или да је зборницима извор у делу Орбинијеву.

¹ Овим постаје излишна препирка о томе грбу Славоније, основана на мисли да он припада Славонији савско-дунашкој. Др. Фр. Ратка у *Archiv-y Јагића IV*, 502

Да би се још јасније умотрило питање, и да би се одговор олакшао, ми ћемо показати једним већим цитатом из предвора и још неким цитатима из књиге какав је поглед М. Орбини на свој посао имао.

Тако у предвору читаоцима М. Орбини прво говори, како су Словени славан народ, али како нису имали учених људи и писаца као Јевреји, Грци, Римљани и остали, који би њихова јуначка дела умели забележити и прославити. „Народ словенски (natione Słava), наставља М. Орбини, био је у томе врло зле среће. Од самога почетка он се без престанка бавио ратовањем, чинећи дела достојна славнога спомена, ни мало се, међу тим, не бринући да се та дела на хартију ставе. Мало је писац је помињало Словене, па и то мало их је помињало не с намером да их прослави или опише, него узгред, описујући дела и ратове других народа. А Словени су ратовали скоро са свима народима светским. Нападали су Персију, владали Азијом и Африком, тукли су се с Египћанима и Александром Великим; потчинили су Грчку, Македонију и Илирик; заузели су Моравију, Шлезију, Чешку и Пољску и обале Балтичкога мора, прешли су у Италију, и ту су се дugo времена борили с Римљанима, бивши кад побеђени кад победници, и на послетку покоривши пода се римско царство заузели су све његове области, разорили град Рим и нагнали римске цареве да му данак плаћају, што на свету никакав други народ учинио није. Завладао је Француском, утврдио краљевину у Шпанији, а од његове се крви родише најплеменитије породице. За то римски писци и нису тако издашни у похвали варвара (као што их они називљу) као што су то кад своје хвале. Тога ради, из дужности која ме вуче мојој словенској народности, ја сам се драговољно подвргао труду који је требало учинити еда би се показао почетак и напредовање словенскога царства, састављајући у једно оно што се налази овамо онамо написано од раз-

них писаца, еда би се са што више лакоће могло знати како је био увек славан и сјајан овај народ. Током времена из тога се народа показаше и развише многи и најмоћнији народи, као што су Словени, Вандали, Бургунди, Готи, Остроготи, Визиготи, Гепиди, Гети, Алани, Вуерли или Ерули, Авари, Стири, Хири, Меланклени, Бастарни, Пеуци, Даки, Шведи, Нормани, Фени или Фини, Вери или Ункрани, Маркомани, Квади, Траки и Илири. Јавише се после Венети или Хенети, који заузеше обале мора Балтичкога, и бејаху раздељени у много племена као што су Поморанци, Увилци, Рујани, Варнави, Оботрити, Полаби, Увагири, Лингони, Толенци, Редари или Ријадури, Цирципани, Кузини, Ерули или Елвелди, Левбузи, Увилини, Стодерани и Бризани, са многима другим што се могу читати у Хелмолду. Сви су они били један исти народ словенски, као што ће се и у напредак видети. И да бих овај посао довршио са што већим савршенством, нисам се уклањао ни испред каква труда, више пута пролазећи Италију да прегледам библиотеке и да потражим књиге које би ми од потребе биле И сакупивши, на послетку, гомилу најзначајнијих ствари, које се бејаху порастурале којекуда по библиотекама, рад сам био издати их на свет ради украса народима словенским.“

Овде су основи патриотичнога пансловенства, којим је очевидно био занесен М. Орбини. Његова се критика у њему удавила. Али ми ћемо још неке цитате навести.

Држећи, већ по Дукљанину, Готе за Словене, М. Орбини је држао да су Траки и Илири имали један исти језик са Дакима и Готима (стр. 146). На другом месту каже да су Словени изашли из Скандинавије под именом Гота (стр. 97); да су пореклом од Гота, да су подељени на разна племена узели и различита имена и да су народ највећи међу свима.

За Босанце каже како им је порекло од Беса, народа у Тракији. Боравећи у Тракији Беси су становали на реци Несту, коју Турци зову Кара-су, а Грци Местро. Дошавши у размирицу с Бугарима у Тракији, Бугари Бесе одатле истерају, и они отуда дођу у Горњу Мезију и заузму земље међу Савом, Уном, Дрином и морем Јадранским. После се, каже М. Орбини, течајем времена е променило у о, те од Беса изађу Боси, а од њих Босна (стр. 344—345). А на другом месту приповеда како је над гробом кћери Котроманове која је у Риму умрла (што се још могло видети) писало: *Hic jacet Diana ilirica.*

Ево разлога из којих је постао босански грб с илирским обележјем. М. Орбини је веровао да су Бошњаци право племе илирско, које се касније, пошто су и Бугари били већ на балканском полуострву, у Босну доселило и име јој дало. Ево одакле се на Охмућевића родослову, писаном тобоже 1482, могло писати при грбу босанском који је као и у М. Орбинија, *Штит илира стариех бошгнана.* Мени се, по томе чини, да се, без сваке сумње, дело М. Орбинија по идејама које су у њему, мора сматрати као родитељ онога што су хералдички цртачи у зборницима грбова извели. Али пошто сви земаљски и знатнији породични грбови долазе у самога Орбинија, а по узроцима постања свога старији од Орбинија бити не могу, то је онда Орбиније сам и њихов састављач, што се види и по особитој пажњи и љубави коју је он према њима у своме историчном делу показао.

Али не само идеје него и форме свију наших зборника своде се на Орбинијеве форме као на свој праизвор.

У форми штита, у којој се Орбиније сам пије ни мало обзирао на сувременост, него је штитове XVI века без обзира давао свима вековима, сви су зборници следили стопе његове; сви су њихови облици само варијетети онога стила који је он усвојио. Штитови краљевински у њега имају круну у место шлема и членке, и имају је тако

исто и у зборницима. Шлемови у њега обично имају једну драперију, која полазећи с оба краја шлему са средине, штит озго наткриљује и низ обе му се стране спушта; па то исто шлемови имају и у зборницима. Београдски зборник има шта више и потпуно такву форму шлемова каква се види у М. Орбинија; фојнички је у томе одступио. Орбани веже грб за генеалогију, те су му скоро сви грбови удруженi с генеалогијама. И Охмућевић веже грбове за своје родословије. Све су то знаци, који потврђују мисао да почетник, основалац и први састављач овога посла није нико други него М. Орбиније сам.

И године о којима знамо да су на зборницима или на преписима забележене, говоре са свим у прилог овоме мњењу.

Онај препис Корјенић-Неорићевог зборника који се налази у царској бечкој библиотеци и који је постао међу 1637—1657 доводи нас таман пред време Орбинијево. Што родословије Охмућевића носи 1482 годину, то је извесно фалсификат, ако није погрешка у читању, пошто се 1482 није могло написати оно што је написано, нити се у то доба писало оним правописом и језиком оно што се писало. Јер и начин писања ћирилским словима а талијанском ортографијом (гн=њ; ћл=љ; ие=је) тешко да ће бити много старији од XVI века.

Али се и то питање мора предвојити.*

Јасно је, да је основна гомила грбова, државни и већи породички грбови у зборнику, од М. Орбинија. Тешко је мислити, а не може се готово ни с каквим основом тврдити, да су сви остали породични грбови његово дело.

Он је, без сумње, бавећи се у Италији, и тамо штампајући своје дело, нашао вешта хералдика и од њега дао нацртати своје грбове. За то је тај посао и израђен са свим по правилима вештине. Његово дело, дошавши у Далмацију међу образоване Далматинце, извршило је међу њима

*Орбиније
сам саставља
грбове*

онакав уплив какав је на крају прошлог и у почетку овога века извршила Рађићева српска историја међу образованим Србима, какав су Шафарикова дела о словенским старињама и књижевности извршила међу образованим Словенима. Властелу је (а у њеним је редовима толико читалаца имало) узбунило да мисли на своју старину; друге је узбунило да оснивају хералдичке зборнике и да у њих купе или склапају и измишљају (следујући у томе његовим стопама) грбове стarih властеоских породица. Прво одвајање посла хералдичког од осталог историчког рада М. Орбинија ја бих гледао у Охмућевићевом родословију. Други су од родословија начинили целу племићску књигу. И разлике у именима и у опсегу књиге које смо горе у опису показали, долазе од овог начина постанка. Сваки онај који је дао себи труда да књигу грбова из нова црта, налазио је да има право нешто додати, нешто одузети и нешто променити. Чак позицији, више од сто година након Орбинија, као што је Качић, налазили су интереса да се баве тим списком племића који је постао услед историје Орбинијеве, да га попуњају, у неку руку тумаче и истражују где је који од властеле био, или из којега је краја.¹

И не само то, него се у првој половини XVII века осећа у опште јаче интересовање за генеалогију, племићско порекло и сродност са старим краљевима. Иван С Кукуљевић (Arkiv IX, 245) приповеда како су у ово време хрватски племићи Оршићи доказали цару да су рођаци Звонимира краља и како су на то себи израдили дипломе. Имам белешку од интересног једног дела које носи назив *Indicia vetustatis et nobilitatis familiae Marciae vulgo Maranavitiae Nissensis per Jo. Tomcum ejusdem gentis collecta*

¹ Качић A. Razgovor ugodni naroda Slovinskoga. Beč 1836 књ. II, где су одмах у почетку Кнезови i vlastela naroda Slovinskoga.

et ad fortissimum virium consanguineum suum Lupum sive Farkassium perscripta. Romae, Ka'endis Maij 1632. Ex palatio Ca:dinalis Pazmani impr. typis Vaticanis, 56 стр. на 4-ни са сликама старога српског краља Вукашина и писца књиге. Данас се зна, да ово дело није ништа друго него посао таштине, надражене новопробуђеним историјским и хералдичким осећањем, које се после Орбинијева дела јавило. Иван Томко Mrnaviћ био је Шибеничанин, који се родио 1579 год. а умр'о 1639, бавио се много у Риму и тамо дружио с ученим људима и историцима, писао песничке и историчке ствари. Сличност његовог презимена Mrnaviћ са Mrњавчевић морала га је навести на мисао да истражује сродство са Mrњавчевићима, што је наведеном књигом и учинио. На бакрорезној слици која је горе наведеној књизи додана потписао се Joannes Tomcus Marnavitius ex Princibus Nissae, Comitibus de Zuonik, DD in Voynizza et Kamengrad, Episcopus Regni Bosnae. Доста је путовао по западном делу југословенских земаља, и у својој духовничкој каријери дотерао је до бискупа босанскога. Опширан извештај о животу и делима његовим паштампао је Ив. Кукуљевић у Arkivu za jugosl. povjest. IX, стр. 242 и даље. И као што се овај Томко правио потомком краља Вукашина, тако су се други правили потомком Реље Охмућевића, а међу тима може лако бити и онај што је састављао Родословље од 1482 које је М. Пуцић у Јагићеву Archiv-у описао. Качић, избројавши горе поменути списак, господе наставља овако: „Слиди такођер кратко забиљежење међу осталом господом босанском од јасне и присвитле обители и куће кнеза Реље Хомућевића Гргурића, нареченога властелина босанскога, гдје ћеш видит' у кратко, добровољни штиоче, тринаест порода по мушкиј крви од којизих изајдоше бани од Костура, у Македонији, на мисто бани у Босни, вitezови илити кавалири Светога Јакова од Галиције, бојни и недобитни генерали на морју

и на земљи Краља од Шпаније и Напуље. Од истих изајдоше цесарице; будући да удаваху своје кћери за Краље и Цесаре цариградске и трапензунтске у кућу Комненову, у Бечу такођер код цесара и унгарских краља имадоше велика достојанства и господства, како се штије у њиховим допушћењим илити дипломам које би дуго било овде приказати.⁴ После овога следује побрањање генерација и појединих дела те породице, и на крају се додаје: „Ово нек буде за сад за доста, за успомену од куће Хомућевића, а ко жели знати више, нека штије књиге које се овако зову: *Le glorie cadute dell' antichissima ed augustissima famiglia Comnena dell' Abbate Don Lorenzo Miniati, stampate in Venezia per Francesco Valvasense del 1663.*“ У овом би, dakле, био други доказ измишљене племићске славе и тражења „родословља“, којим би се сродство са старим властеоским породицама доказивало. Немајући тога ретког дела при руци, сазнадох о њему нешто више из белешке проф. В. Клајића у *Obzoru od 1879* бр. 207. Тако у горе наведеном делу има одсек који носи наслов *Discorso genealogico dell' antichissima e nobilissima famiglia Ohmichiević Gargurich*, и има комбинован грб четирију породица босанских, и за ње се ту говори да је из та четири грба осам грбова извађено, и да је то 6 Маја 1584 као посведочено и потврђено а на молбу г. Петра од Ивеље Охмућевића, брата госпође Јелене Охмућевића утврдио босански владика Антоније Матеји по изказивању што су га појединце и под заклетвом учинили безбројни сведоци. Ово смишљање имало је, по свој прилици, намеру да појединима поред задовољења личне таштине набави права племићска код Млечана. У ред ових измишљених витезова иде без сумње и поп Станислав Рубчић *Rex insigniorum* или „бан цимерија“ цара Стефана. Једно је интересно, што је почетак М. Орбинија могао да нађе толики одзив, и толико распиривање, и, на послетку, судећи по познатости

и раширености зборника, и толики уплив. То може значити да је било дosta племића који су марили за славу свога сталежа, и да је књижевна интелигенција оних времена била доста осетљива за ту славу, кад јој је толики труд поклањала. А све то заједно ипак се носи општим топлим осећањем за славу и блесак старих краљевских дворова, којих је спомен у тешка времена страдања остао средиште око којега се купио и којим се крепио живот народни.

IX

П. Ритер, X. Жефаровић и грбови обновљених држава балканских.

Утврдивши да је М. Орбини и по идејама и по начинима прави аутор и почетник грбовима које смо у зборницима разгледали, ми смо за тим видели прву групу појава коју је произвела Орбинијева хералдичка радња. То је прво прецртавање, ширење, мењање и допуњавање зборника које се по свој прилици свршило у првој половини XVII века, но о којем су и после писци писали, и које је тек у нашем веку општу пажњу историчке критике узбудило.

Али осим те прве групе која је на особит начин рађена, и у којој су права фикција и неко оскудно употребљавање извора главну улогу играли, те су први облици почели и мењати се и квартити, долази друга група, која је такође знаменита. Јер ако прву групу нарочито карактерише то што је она у своје време рађена, рашириvana и познавана само на западу српскога народа, у Далмацији и Босни, друга група појава, који су истекли из Орбинијеве хералдичке радње, извршила је свој уплив нарочито на северне, хрватске стране, и по том на источне српске крајеве.

Ову групу појава бележи *Стематографија* Павла Ритера.

Павао Ритер, који је познат и под преведеним именом Витезовић, такође је Далматинац. Он се родио у

Сењу 1650 године. Отац му је у том месту био чиновник. Васпитао се у Белгији, и враћајући се у Хрватску намера му је била, да у својој отаџбини поради за покрет духовнога живота. Окрећући очи на историју, потреба му је била послужити се домаћим архивима племића којих су стари у политичким пословима учествовали, али није лако било склонити на то просте, необавештене и неповерљиве људе. Биографи Ритерови кажу да је он за то једно средство измислио које га је добро послужило и којим је постигао што је желео. Бацио се, на име, на хералдику, и почeo је измишљати родослове и грбове, те да њима поласка таштини племићкој и да тако себи пут у архиве отвори. Тако кажу биографи. Међу тим држећи дело његово пред собом ми бисмо ствар у другом виду изнели. Павао Ритер нашао је већ познати рад М. Орбинија и оних који су га настављали и раширивали. Хотећи да уђе у историјски рад, и он је на та врата закуцао. И од њега 1701 излази дело под насловом *Stemmatographia sive armorum illugicorum delineatio, descriptio et restitutio, authore Equite Pau o Ritter.* То је штампано у Бечу године 1701 на 4-ни 81 стр. Већ годину дана касније 1701 почело је излазити у Загребу дело *Stemmatographiae illugicanae liber I. Editio nova auctior,* на 16 л. у фол. Дело Ритерово *није ништа друго него од M. Орбинијевих грбова начињен, у неколико разширен и хералдичким објашњењима умножен зборник.* У првом издању, које је пред нама, јер се до другог издања овде није ни могло доћи, видимо у овом реду грбове: Илирика, царства Немањићског, Албаније, Аустрије (старе), Аустрије (тадашње), Бесарабије, Чешке (Бохемије), Борусије (Пруске), Босне, Бугарске, Каринтије (Крањске), Келта, Карниолије, Крете, Хрватске, Хума, Куманије, Дакије, Далматије, Дарданије, Епира, Грчке, Херцеговине, Јаподије, Истрије, Либурније, Лодомерије, Македоније, Мезије, Молдавије, Моравије, Московије, Паноније, Пољске, Дубровника,

Раме, Расије, Романије, Русије, Скитије, Србије, Шлезије, Срема, Славоније (дунавске), Славоније (балтиско-приморске) Славоније (данашње), Стирије, Тесалије, Тракије (Odrysiotum), Тракије (Romanorum), Трансильваније, Тривалије, Турске, Влашке, Млетачке, Угарске. Испод сваког од ових грбова (који су по латинским именима и по азбуци урађени) стављено је објашњење у четири латинска стиха. Изја свега долази Declaratio stemmatum praemissorum, у коме иза обичног хералдичког објашњења знакова хералдичкога претања долази објашњење свију горе наведених грбова појединце.

У свему овом послу види се прост настављач М. Орбинија.¹ Као год што је М. Орбиније измислио грб Илирије, Босне, Стефана Душана, Славоније дунавске и балтичке, тако је исто Павао Ритер без сумње измислио грб Келта, Дакије, Јаподије, Мезије, Тривалије, ако не буде и још који међу горе наведенима. Све оне које је пређе Орбини измислио, он већ има међу својима у потпуној тачности. Највише је одступио што је грб царства Немањићског променио. У њега је на црвеном штиту сребрни двоглавни орао раширених крила с по једним крином између крила и канци. познато је какав је грб царству Немањићском М. Орбини приписивао. Знатно је, да је и Павао Ритер пред азбучни ред, који почиње Аустријом, ставио Илирик и царство Немањићско. Да би се видело у коликој је мери једнака основа у М. Орбинија и П. Ритера, навешћемо у преводу објашњење, које грбу царства Немањићског даје П. Ритер и којим се у многоме баш М. Орбинијева комбинација описује и тумачи.² Грб царства које је баш у Илирику установио Стефан Немањић, јесте двоглавни бели орао на црвеном пољу за разлику од римскога западног који је црни на златном, римскога источнога који је златан на морском, и московскога, који је такође златан на црвеном пољу. Тада је Стефан основао рашко царство, преносећи у Расију

царство источно, и пошто су већ раније основана краљевства Рашке, Грчке и Бугарске, он се прогласи за цара. С оба бока орлу види се испод расирених крила златан крин, који је додан због сродства са краљевском кућом француском. Онда кад су Немањићи на крају једанаестог века после Христа окићени пространом влашћу титуле краљевске, њихов је грб био овај: бео лав, на једнако изо-насиван црвеном врпцом, стојећи тврдо на стражњим ногама, а на предњим држећи крвав мач. Цар Стефан је пак у своме већем печату имао грбове целога правог Илирика, тако: грб Македоније, Славоније, Босне, Бугарске, Далмације, Србије, Хрватске, Рашке, Раме, и над њих је ставио свога омиљеног орла, који је стајао у краљевској круни положеној на златноме штиту, а наткриљен је био круном царском. С десне стране штита стоји шлем с круном, а на шлему се види он сам крунисан, у оклопу, с пурпурним огратичем о раменима, десном руком високо уздижући заставу црвену са белим полумесецем, а левом држећи штит, на коме су грбови Илирика и Босне. С леве стране штита види се шлем и на њему породични лав, стојећи и на десно окренут. Урош пак, или Пирхус, Стефанов син, други и последњи цар, волео је грб на ком су грбови поменутих земаља били нацртани сваки на засебноме штиту, и поређани по реду око Неманићког породичног грба, имајући над собом само једну царску круну која се више свију постављала.

У овоме објашњењу П. Ритер управо не објашњава грб који сам у својој књизи доноси, него нам његово објашњење расветљава два комбинована грба, од којих је један у М. Орбинија, у фојничком па и у београдском зборнику, а други је само у Београдском зборнику. Комбиновани грб тако како га објашњава П. Ритер као грб цара Стефана Немањића налази се само у М. Орбинија, и види се по објашњењу Ритеровом да све ситне разлике међу М. Ор-

бинијевим нацртом и оним што се у познијим зборницима види, нису ништа друго него квареж. То је први грб који П. Ритер на широко објашњава. Друго објашњење тиче се грба који се у београдском зборнику налази на листу 12 под насловом *Regis Stephani Urosij Nemagnicch insignia*. Ту је само додан грб Котромановића, и то испод грба с двоглавим белим орлом над којим се налази на членци лав опасан плавим врпцама, којега П. Ритер тумачи као породични грб Немањин. За ово тумачење знамо само из дела Ритерова; он пак не каже из којега је извора он за њу сазнао.

Како је у осталом Ритер мислио о грбовима и о хералдичком послу видеће се по овоме што ћемо сад навести. Читалац ће се опоменути онога што је горе наведено о грбу „Примордије“ или уображене Приморске Краљевине, како се Примордија зове на Охмућевићевој слици грбова. П. Ритер је увидео колико је неосновано и смешно измишљање Примордије. Али он није ишао тако далеко, да измишљени грб Примордије избаци, него се задовољио тиме да га дâ *Rami*. Таквим је начином Рама се уврстила међу југословенске краљевине, и таким је начином Рама дошла до свога грба. А грб војводе Хрвоја у својим метаморфозама има као последњу да броји метаморфозу Раме.

Исто тако П. Ритеру није био довољан грб војвода Св. Саве који М. Орбини има место Хума и који је у зборницима приписан Косачићима, него је, оставивши тај грб под насловом *Херцеговина*, склопио други за Хум и дао му наслов *Chulmia*. Ту на црвеном пољу гола рука држи толу сабљу, у врху је штита десно једна звезда (Венера), а лево полумесец. И тај грб, поред херцеговачког излишан, потпуно је измишљен, и то још у непознавању правога историјског одношаја земаља и имена њихових.

У овоме је целокупна критика свега Ритеровог посла. У критичности није он корачио ни стопу даље од М. Ор-

бинија. Али његово дело, као нарочито штампано хералдичко дело, врши свој утицај и чини епоху нарочито на истоку српском. Оно оживљује старе хералдичке спомене; и пошто је и онако какво је, по сили околности, оно морало то учинити, штета што је некритичност његова све појмове о критичној хералдици побркала, задовољивши потребу хералдичких знака највише знацима измишљеним или самовољно предругојаченим.

Утицај дела у самој Хрватској види се већ по томе, што је годину дана после првога почело излазити друго издање у Загребу. Утицај на српском истоку види се по преводу и издању Христифора Жефаровића које је прво српско дело штампано у Аустрији. На послетку утицај на српском истоку сведочи и примена у практици.

Жефаровићево дело носи наслов *Изображеніе оружий иллюрическихъ авторомъ Пауломъ Риттеромъ въ діалектѣ латинскомъ изданное на скѣтѣ, и по его бражденію на славеносербскій гзыкъ прекеденное. Второе изданіе. Ш. Ж. Іл об. зшг.* Овај наслов је на другој страни првога листа. Озго врх наслова је арабеска, у средини које се налази грб царства Немањићског, онако како је у Ритера. На првој страни првога листа има венац од грбова скопчан на дну краљевском круном на једном јастучићу, а на врху кнежевском круном из које излазе машлије које грбове држе. На средини венца је слика цара Душана на коњу. На једној машлији врх њега чита се натпис **Силни Стефанъ**. Цар држи десном руком измахнут мач, а коњ му гази по гомили трофејних знака, застава, људи, оружја, добоша; с десна изнад цара један анђео труби, а с лева други левом руком држи круну врх цареве главе а десном венац. У венцу грбова виде се ове земље: Мизија, Славонија (садашња), Славонија (дунавска), Срем, Тривалија, Македонија, Тесалија, Грчка, Епир, Албанија, Босна, Рашка, Дакија, Херцеговина, Рама, Дарданија, Далмација, Хр-

ватска, Јаподија, Дубровник. У два угла поврх венца грбова стоје у круговима грбови Србије и Бугарске, а у два угла испод венца грбови Илирика и царства Немањићског. Сви су грбови из Ритеровог дела, осим грба Рашке или Расије, о коме ћу ниже говорити. Испод свега овога чита се у једној арабесци натпис, који гласи: **ЕѢМΖ ТКОЛ ДѢЛА
И ТРѹДИ И ЗА ИМѧ МОЕ ТРѹДИЛСѧ єси.** За тим долазе слике краљева, архиепископа и светаца, на свакој страни по две упоредо, и то на првој страни: Стефан Немања и Стефан Првовенчани; на другој: Свети Давид Цар Болгарски, Свети Теоктист; на трећој (2 лист): св. Наум Чудотворац, св. Никодим Мироточац; на четвртој: св. Ана царица, наречена Анастасија, св. Јелена царица; на петој (лист 3): св. Сава I Архиепископ српски, св. Сава II Архиепископ српски; на шестој св. Методиј, Архиепископ Моравски, св. Јефрем, Архиепископ српски; на седмој (лист 4): св. Арсениј Чудотворац, Архиепископ други, св. Никодим Архиепископ српски; на осмој: свети Климент Архиепископ Охридски, свети Теофилакт, Болгарски Архиепископ; на деветој (лист 5): свети Владислав Краљ и самодржец српски; на десетој: свети Милутин, четврти краљ српски; на једанаестој (лист 6): свети Стефан пети Краљ Дечански, на дванаестој: свети млади цар Урош, седми Немањић; на тринаестој (лист 7): свети Милутин мироточац „**ИЖЕ В' Софији;** на четрнаестој: св. Лазар, Књаз Српски (који је насликан држећи левом руком на тањиру своју одсечену главу); на петнаестој: свети Јован Владимир Мироточац, „**ИЖЕ В' ЃЛЬБАСАНЗ**“ (који је насликан онако исто као и Кнез Лазар, држећи левом руком на тањиру своју одсечену главу); на шеснаестој: свети Стефан Шкриљановић (**Шкриљановиќ**). На страни седамнаестој (првог листа 9) долази озго арабеска, у којој је грб Рашке (једноглав орао на

плавом пољу који у кљуну и у свакој канци држи по једну потковицу) и озда ова посвета: Стемматографіа, юже въ кѣчнѹю паматъ блгополѣчнагш потвѣржденїа сѣйшемъ блженѣйшемъ гднъ гднъ Арсенію Четвертомъ архіепкпъ пскскомъ всѣхъ Сербвъ, Болгарвъ западнагш Поморїа, Далмацїи, Босны, обонпол Дњаја и цѣлагш Иллирїка Патріархъ Гднъ Гднъ Милостиѣйшемъ Христофоръ Жефаровичъ иллиріко-рассїанскій обицій зографъ всепокорно подпишетъ и въ залогъ сыновскаго блгоговѣнїа даруетъ в' Еѣнѣ, аўта окт. ка. Өшма Мессмеръ сѣчацъ. На другој страни тога листа стоји слика Арсенија IV, коме је дело и посвећено. Иза тога следује посвета у стиховима на листу 10 и 11. А од листа 12 почињући имамо прсту копију и превод Ритеровог дела осим једнога јединога грба, а то је грба Рашке. П. Ритер има на грбу Рашке као и Орбини три коњске поткове; Жефаровић је метнуо једноглавог орла с раширеним крилима, који држи једну поткову у кљуну, а по једну у свакој канци. Стихови, који су такође, испод свакога грба из Ритера превођени, нису под Рашком спрам промене грба промењени. Пошто је грб Рашке више посвете патријарху у арабеску метнут, може се мислити, да се Орбинијев грб Рашке Србину Жефаровићу сувише скроман чинио, те му је додао оно што се њему свидело. Опет један доказ о критичности с којом се с овим грбовима поступало.

По белешци кторое изданије која стоји на експемпляру Жефаровићеве књиге која је пред нама види се да је и она два пут штампана. Знатно је, да је сва Жефаровићева Стематографија резана на бакру и са бакарних плоча штампана.¹ Одатле за у напредак, све до наших дана, она

¹ Упореди о томе „Седмицу“ од 1858 стр. 110 где се говори нешто о тим плаочама.

је постала једини извор и руковођа за све хералдичке послове и потребе у Срба. Кад се у почетку овога века отпочео рат за ослобођење Србије, на печате, на војне заставе обновљеног државног живота узимани су с потпуном вером Жефаровићеви грбови. За Ритера, Орбинија, њихове изворе, њихов начин рада и њихову критичност није већ нико ни питао. Примера ради навешћемо печат Карађорђев уз Гласник III испод наслова Описа стarih српских новаца од др. Ј. Шафарика. Ту су уз трофејне знаке намештена три грба: Србије, Босне и Немањићског царства, верно по Жефаровићу. На својој књизи *Пракителствујши сокѣтъ сѣрбскій* В. С. Караџић је наштампао печат тога савета. Ту је озго сунце, на средини упоредо два округла штита, један Србије, други Тривалије, изнад обадва круне, а испод њих у арабесци летописна цифра 1804. Уз Гласник XLI Ј. Мишковић је наштампао снимак једне заставе Мутапове, за коју је забележио да је из Русије. На њојзи су убојни знаци, а горе грб Србије (крст с оцилима) и Тривалије (глава дивљег вепра са стрелом у челу). Изнад оба та грба надази се шлем с членком грба Раме (у Орбинија Приморја), све по Ритеру (или Жефаровићу којим су се обично наши служили). Сећам се и сам да сам још на неким заставама из рата за ослобођење такав грб виђао.
 Кад је Кнез Милош Србију потпуно као државу организао и уређивати почeo, крст с оцилима који се у свима горе поменутим зборницима као грб Србије наводи, постао је прави државни грб Кнежевине Србије. Као да је први пут штампан 5. Јануара 1834 на првом броју службенога листа *Српских новина*. Ту је само штит с круном озго; око штита оздо отворен венац од маслина и храстова лишћа, без плашта. Тај грб је ушао у први Устав од 1835. Тим је он најпре постао законом утврђени белег државни. Чланак 5. тога Устава (од 3. Фебруара 1835) гласи: Грб народни српски представља крст на црвеном пољу, а међу краковима крста по једно

огњило окренуто к крсту. Сав грб опасан је зеленим венцем с десне стране од растова а са леве од маслинова листа¹

И у литератури није недостојало мањих или већих репродукција којима се хералдика Орбинија, Ритера и Жефаровића по народу ширила. Уз Гласник IX приложена је велика хералдичка слика, израђена од пок. М. А. Симића, у којој су сви грбови југословенских земаља. Венац хералдички око цара Душана на коњу који је у Жефаровића на наслову, и који је, без сумње, он израдио, сећам се да је у већем литографисао и по Србији растурао (чини ми се 1851 године, или око тога времена) неки живописац Миливој Ненадовић (боље познат под именом Миша Молер).

Још брже и раније почела је практична употреба Жефаровићеве Стематографије у патријаршији Карловачкој. Добротом г. И. Ђирића нар. секретара из Карловаца при руци ми је неколико истисака старијих патријаршких печата, помоћу којих можемо говорити о питању грба у оностралном представништву цркве српске.

Тако је Арсеније IV, без сумње трудом истога Х. Жефаровића служио се печатом на коме је био комбинован штит са седам грбова, и то: на средини грб Рашке по Жефаровићу, за тим на првом десном месту озго грб цркве српске (кула и црква), на првом левом озго грб Тривалије, на другом десном Херцеговине, на другом левом Далмације, на трећем десном круг светски с крстом озго на јастуцију, на трећем левом Славоније (дунавске). Над грбом је круна митрополитска, а штит држи лавови. На празном пољу печата околне виде се грбови Србије и Хрватске, Срема, Македоније, Бугарске и Босне. Натпис је *Арсений д. б. м. ар. п. к. с. Б. ћ. в. Јл. Патріарχ.* Има један и другчије лепше резан варијанат истога таког

² Зборник XXX, 2 стр.

печата с истим натписом, у коме је на трећем десном пољу комбинованога штита не круг него круна на јастучићу.

Али има печата ранијих од Јефаровићева дела, премда, на жалост, ниједан још старији, тако да би се и у време пре М. Орбинија погледати могло. Али ћемо забележити осим горе наведених још неки, за који се не би могло рећи да је постао упливом Јефаровића.

На печату митрополита Вићентија Поповића од 1713 види се на штиту аустријски орао, који кљуном држи књигу. Штит држе два лава. Изван штита има црква и митрополитска круна.

Друкчији је печат митрополита београдског и српског Вићентија Јовановића (1731—1737). На штиту који држе анђели, над којим се виде крила једнога анђела и над којим је круна митрополитска, има у горњој половини кула и црква, а у доњој крст с оцилима, грб Србије. Такав је печат од њега остао с латинским и српским натписом. Таким се печатом служио и Павао Ненадовић. Г. И. Ђирић нише да је такав печат: у горњем делу штита кула и црква а у доњем крст с оцилима, почeo употребљавати Мојсије Петровић одмах по спојењу карловачке и београдске митрополије, које се додатило услед окупације аустријске, под коју је после пожаревачког мира од 1718 Србија потпала. Такав грб на печату митрополита Мојсија Петровића као београдског митрополита види се на синђелији коју је дао 1726 Николи Димитријевићу епископу вршачком. Из тога времена такав је до данас остао грб карловачке патријаршије и пошто је Београд са Србијом опет потпао под Турке. По ослобођењу Србије такав грб, крст с оцилима а озго цркву и кулу употребљавала је и митрополија београдска. Пред нама је један истисак печата, који показује да се таким истим грбом служио Јанићије Нешковић Епископ Ужички. То показује натпис: И Н Е У.¹

¹ И осим цркве има знака, да се хералдика XVII века уводила у живот и у практику, и да су патриотичку ревност саставилаца хе-

Овде се јавља питање: да ли је крст с оцилима на печатима београдских и карловачких митрополита где се он јавља раније него на државном грбу кнежевине Србије, узет из Орбанија или оних који су од њега узимали, или је старији. Пада у очи да се пре времена митрополита Мојсија Петровића није нигде нашао тај печат. Та околност наводи на мисао да је печат постао баш приликом

ралдичких зборника и други на други начин вршили. Описујући старије српске у Босни садашњи босански митрополит г. Сава Косановић описује неки хералдички напрт, приписан Стефану Немањи. Тамо се каже да су грбови Немањини: „затворена круна; с лесне јој стране сунце, с леве месец, а под обадвема по једна звезда, под звездама С Н (то јест Стефан Немања); на круни и испод круне крст; под доњим крстом мач и скиптар; мало на леву страну испод тога двоглавни орао, држећи у левој канџи земаљску куглу; по средини свега пише: Србија“ И овај печат је нечија слободна композиција. Налази се то на једном препису живота св. Саве од Теодосија мниха Хиландарца, који је 1665 (како један запис сведочи) био у манастиру Враћевшници (Гласник XXIX, 167.)

Једну употребу из П. Ритера или Х Жефаровића доноси Јоак. Ђуђић у његовом Путешествију по Србији (које је било 1826 год.) Описујући Горњак, у који је одмах у почетку путовања дошао, описује, како је у њему нашао „и један доста знаменит барјак, на којему с једне стране изображен стоји силен Стефан с његови гербови и земљама које је он био завладао, као што су: Мисија, Славонија нинешњаја, Славонија дунавскаја, Сирмја, Тривалија, Македонија, Тесалпја греческаја, Епир Албанија, Босна, Расија, Дакија, Херцеговина, Рама, Дарданија, Далмација, Кроација, Јаподија, Рагуза, а на четири угла на барјаку стоје: Бугарија, царство от Немање установљено, Илирическо и Сербија: после горе натпис стоји с овим речима: **БѢМЬ ТЕОЛ ДѢЛА И ТРѢДИ И ЗА ИМА МОЕ ТРѢДИЛСА ЕСИ.** А на другој страни стоји изображен српски грб са четири оцила; сврху герба стоји једна круна с крстом; покрај герба с једне стране свјати великомученик Георгиј, а с друге опет свјати Михајл архангел, по том горе у наоколу стоји исписан кондак пресвјатој Богородици који гласи овим речма: **Бозбраной којеод ћ побѣдит генад.**“ Мислим да овај барјак може припадати времену аустријске окупације (1718—1739 а може бити чак ратовању од 1788). Може се наћи још штогод што ће с њим времену и постану друговати.

Не може бити сумње, да је том барјаку хералдички материјал дала књига П. Ритера или Жефаровића.

освојења или окупације Србије, и да је грб узет из наведених хералдичких дела.

При разгледању аутентичних споменика ништа поуздано нашао нисам. Г. архимандрит Н. Дучић ми је говорио да је на неком писму св. Саве у Светој Гори видео печат свете Саве у воску помешаноме са смолом, на коме се налази крст и околну четири С (а не оцила мисли г. арх. Н. Дучић). Он изводи да је одатле потекао први печат цркве српске, и да су оцила С које значи Сава, а не оцила. О томе ће већ сам г. Н. Дучић писати у нарочитој књизи, коју он спрема о старинама хиландарским. Д. Аврамовић у опису Свете Горе приповеда у предговору, како је готово нехотиће у Цариграду на некој капији названој Азап-капи у Галати видео грб српски, т. ј крст са четири оцила на белом мермеру лепо изрезан¹. Напред је навођено казивање Г. Јуришића² како се на дашчицама од туче на коме виси округ дечанског пољелеја који Дечанима даде царица Милица налази крст са четири оцила. Ако ишта, оно заиста слика крста није ништа ретко на средњевековним старинама у опште, па и на старинама српским. Крст се види на заставицама новаца што су кованы по угледу млетачком; крст се види на шлемовима или као знак или као шара или као отвор; крст се види иначе врло често; али не смо заборавити да сваки крст који на старинама као хришћански знак видимо још није хералдички знак. За такав хералдички знак могао би се крст примити истом кад бисмо га на штиту видели. Неки новци деспотски из XV века имају крст на једној страни новца, на оној на коју су се у нас обично метали остали хералдички

¹ Дечански првенац 30.

² Dufresne у књизи *Familiae byzantinae* стр. 230 саопштио је *Stemma Palaeologorum*. То је штит с крупном затвореном, а на штиту златан крст с оцилама па првеном штиту.

знаци (пошто се штит у нас у правој Србији за време државнога живота није никад ни на печатима ни на новцима употребљавао). Тако видимо на табли XII под 13. крст и у његовим угловима распоређен потпис **ДЕСПОТ**, под 22 крст и у сваком његовом углу, где је сад оцило, по једну звезду. Такав је крст са звездама и под бројем 21 на новцу нешто већем. То је управо све што се може о крсту с оцилима напабирчiti. Да је онај грб за Мојсија Петровића први пут за српског архијереја израђен с грбом на штиту о томе ја не сумњам, и држим поуздано да се неће наћи старији такав архиепископски печат са штитом. Исто тако бих рекао да је М. Орбини Србији као и другим државама њенога суседства грб крста с оцилима начинио, држећи се, може бити, којега од горе наведених аутетичних знака старине, с којима је он врло слободно и без икаквих обзира руковао. Интересно је, да крст у Дечанима и крст на деспотским новцима припадају породици Лазаревој, и да је М. Орбини Србији и Лазару дао крст с оцилима, само што је Лазару поред крста додао још и кринове. Та подударност, која може бити чак и са свим случајна, можда је сав доказ аутентичности који се томе грбу може приписати. Може се, готово, као извесно сматрати, да је М. Орбини први крст с оцилима нацртао на штиту и прогласио га као грб Србије, ако се тај знак пре баш и хералдички по ком другом начину употребљавао.

Најстарије објашњење оцила припада П. Ритеру. Као испод свакога другог, тако је он и испод грба Србије начинио четири латинска стиха. Да их препишемо:

Signa crucem, calybesque rubro fert Serblia campo
Pro cruce non paucos Serblia passa fōcos.
Nunc cruce prostrata, tamen ultro sustinet ictus;
Hinc fato et facto Servia dicta venit.

То значи:

На првном пољу Србија поси знаке крста и огњила;

За крст је она кроз не мале прошла огњеве.
 Крст је сад пао, али ће снага и у напредак уздржати,
 И овом речју и делом поменута ће Србија доћи.

Навешћемо и превод Жефаровићев примера ради како је он стихове Ритерове преводио. У њега стоји:

Крестъ, оцилл Сѣрбії стоятъ написанъ.
ради креста къ отуествѣ многи прѣятъ браны.
Иынѣ крестъ простертъ, паки оѹшкамоуть
тако дѣломъ Сѣрбію право нарнидлють.

Ови стихови као да потпуно посведочавају да се састављачи грба Србије нису на аутентичне споменике обраћали ни онолико колико смо ми ради веровати, већ да су грб Србије склапали по оној мисли која се о њој и њеној прошлости и садашњости могла имати у XVI или XVII веку. Што су познији писци, особито у нашем веку, писали о значењу грба, то не вреди ни да се спомиње на овом месту. Аутентичност, која му је, може бити недостајала по изворима, крст је с оцилима добио онда кад га је уједињена карловачко-богородска митрополија у Београду око 1720 примила за грб цркве српске, и кад је обновљеним животом, а нарочито Уставом од 1835, првим који је у тој форми дат српском народу, постао грб Кнежевине Србије. Једноме грбу, на послетку, више аутентичности и не треба.

С проглашењем Краљевине 22 Фебруара 1882 јавила се потреба да се грб промени и обновљеној Краљевини и нов краљевински грб да. То је учињено законом од 20 Јуна 1882. Ко је пажљиво читao ову расправу, видеће на каквим је основима склопљен нови грб. По хералдичком укусу нашега времена, а из основа које се доказују аутентичним споменицима израђени су сви саставни делови новога грба.

Из старе краљевске круне, која је 'сачувана на толиким новцима, изведена је нова сведена круна по форми садашњих краљевских круна. По старим аутентичним облицима двоглавнога орла узет је на нови грб двоглавни орао у полету, и спрам нашега времена узето је натуралистично хералдично цртање. Кринови, хералдички знак, који се на нашим споменицима најраније јавља и на њима се до краја старога нашег државног живота виђа, узети су на нови грб и смештени су испод канџи орлу. И М. Орбини и П. Ритер, кад су склапали грб Немањићског царства, дошли су на ове исте саставне делове, и ако њихов нацрт одступа од онога облика који нам права старина у својим аутентичним облицима предаје. Како се Краљевина Србија развила из Кнежевине Србије, то је државни грб Кнежевине стављен на прси орлу, и задржан је плашт којим се све новије државе у Европи служе и који је већ на грбу Кнежевине Србије усвојен. Тако је на новом краљевинском грбу хералдичким начином представљен постанак обновљене Краљевине.

Фолклор са огртача „Д

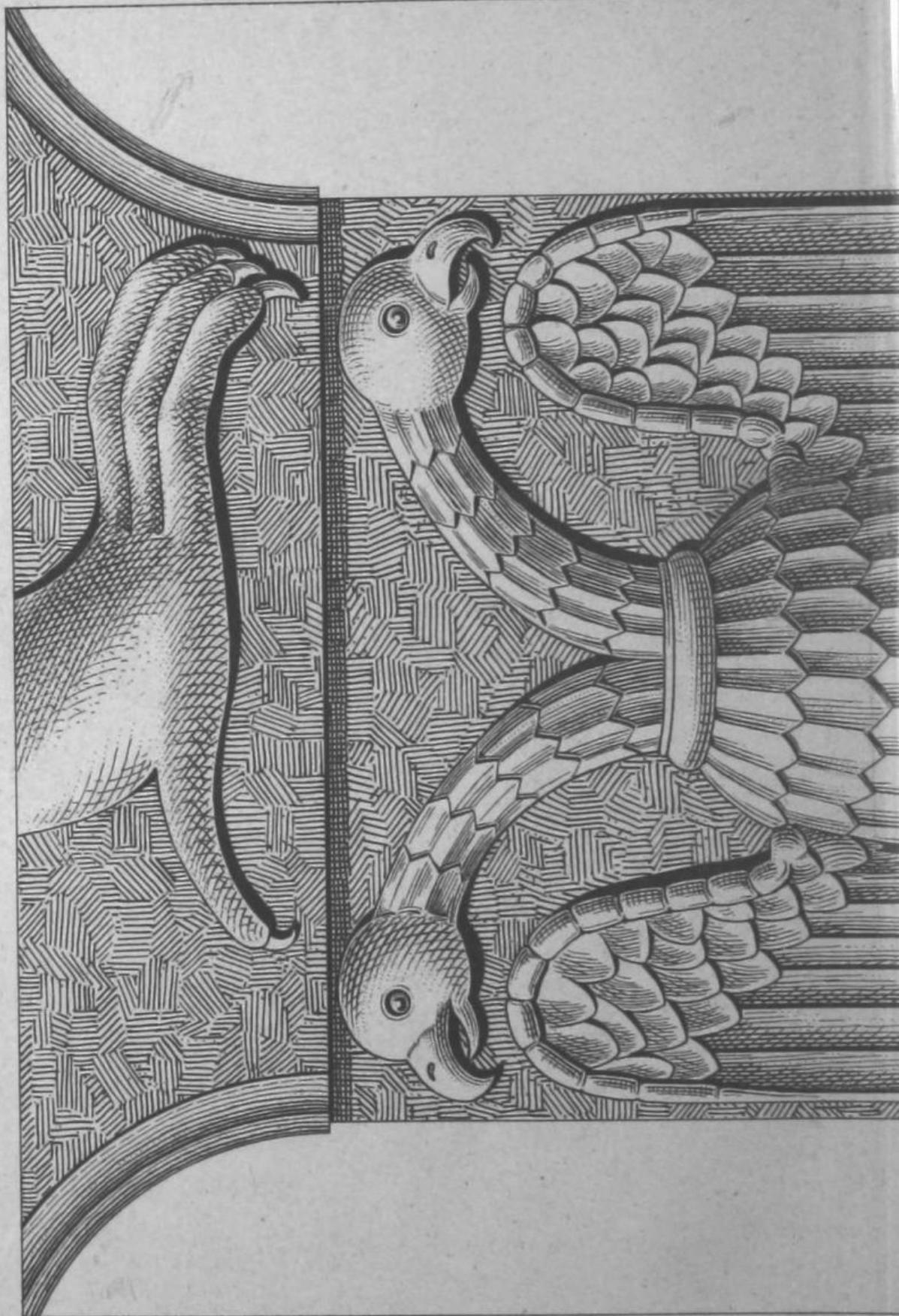
Мана

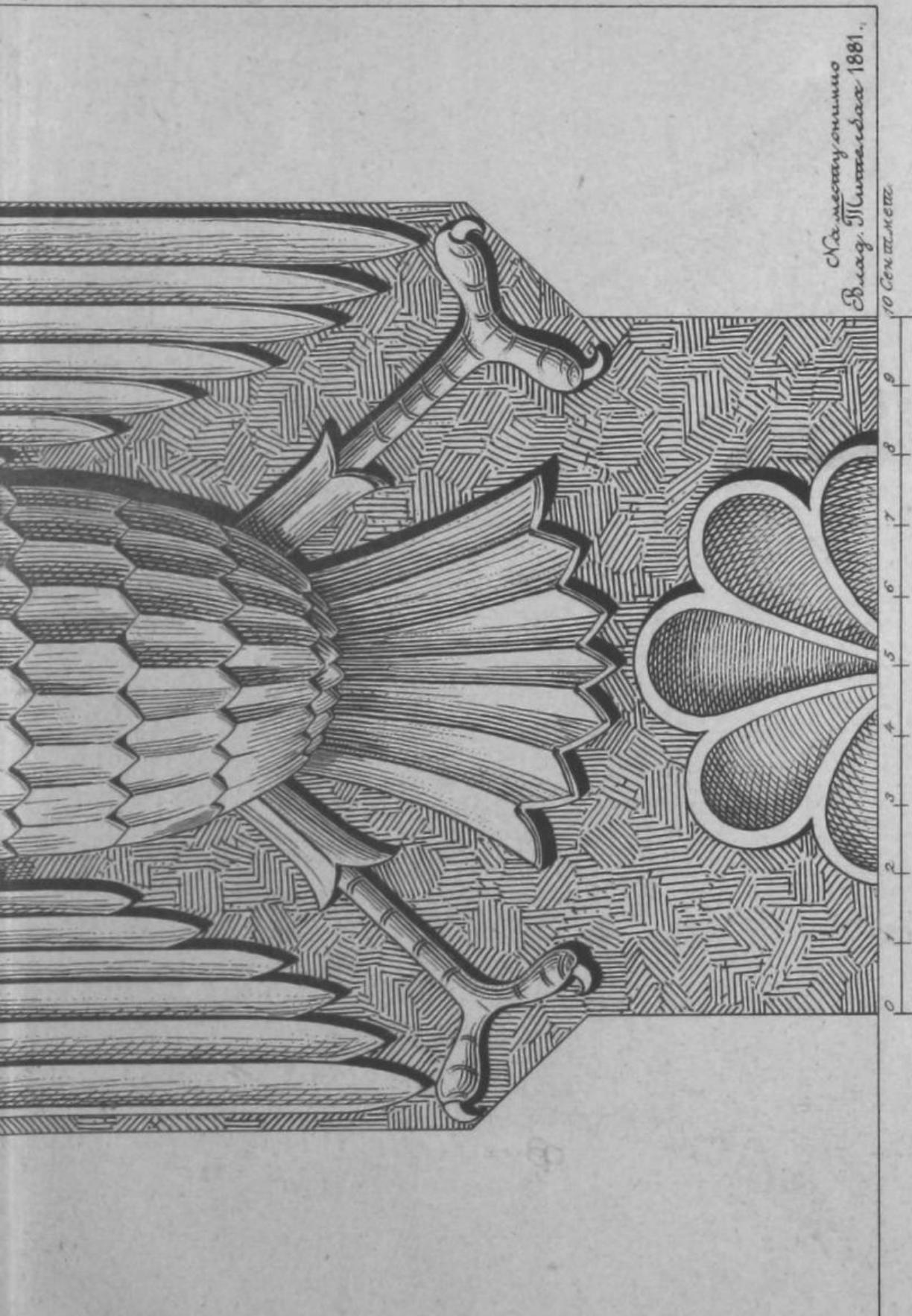

ЕСПОТА СТЕВАНА ВИСОКОГ
У СИЈИ

На посту снимио Влад. Пименов 1882.

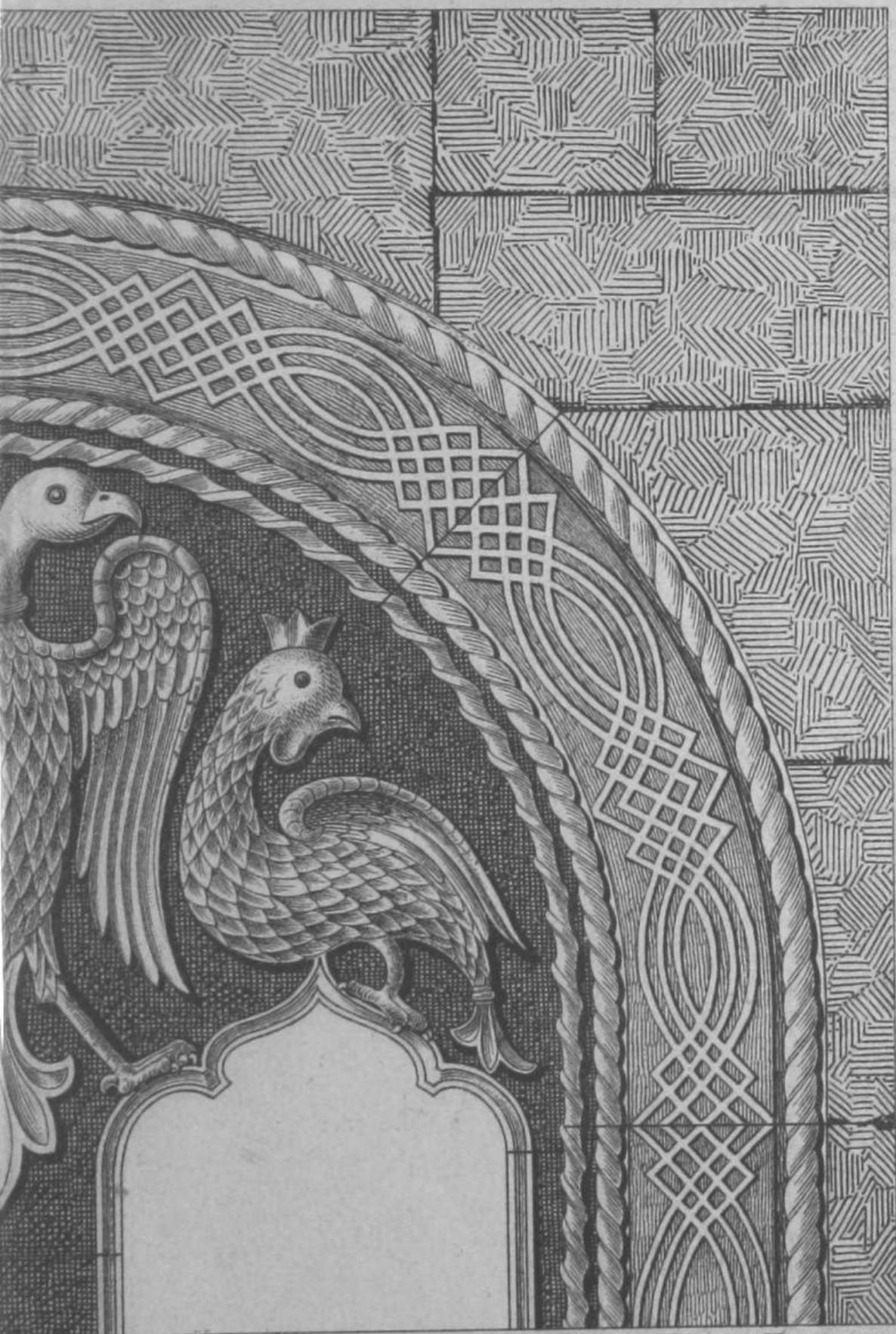
Сибирь
Благодарю
Михаила 1881.

ОРАМЕНТИСАНЫ ОРАО НА ИСТОЧНОМ ПРОЗОРУ
У КАЛЕНИЧУ.

Орнаментисани ора
Лазариц

На место упоминио Владу Титомаљу
1881.

СА ЈУЖНОГА ПРОЗОРА

КРУШЕВЦУ.

ДВОГЛАВ О
ЉУБО

На месте срублено Влад. Титовом
1881.

О НА АМВОНУ
ТИНЬ.